ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 10 (15835) ◆ 1997 чылдың январь 23, четверг ◆ Ат салган шагы 21.40. Садар өртээ 1000 рубль.

Тыва Республиканың хөгжүлдезинин болгаш үндезин чаартылгазының Национал банкызыр тургузар дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыын күүседир талазы-биле хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1997 чылдың январь 13. № 13 Кызыл хоорай.

«Тыва Республиканың хөгжүлдезинин болгаш үндезин чаартылгазының Национал банкызын тургузар дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1996 чылдың апрель 19-та Чарлыынга дүүштүр сонуургалдыг органнарның болгаш специалистерниң киирип келгени саналдарын өөренип корген болгаш чугаалашкан.

«Тывасоцбанк» коммерция банкызының устав езугаар хөрөнгизинге үлүг-хуу кылдыр Чазактың алдын курлавырын болгаш өске-даа материал — акша-хөрөнгилерни киириштирип, оон сац-хөө байдалын быжыглаарының аргазы-биле «Тывасоцбанк» коммерция банкызының баазазынга чаа банкыны ажыдар дугайында саңал эц-не тааржыр болур деп санаан.

Үстүнде айытқан Чарлыкты улам ыңай боттандырар, «Тывасоцбанк» коммерция банкызының сан-хөө байдалын быжыглаар болгаш үнелиг металлдар-биле банк операцияларын чорудар сорулга-биле база Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Чөвүлелиниң 1996 чылдың август 21-де протокол шиитпиринге, «Тывасоцбанк» коммерция банкызының Чөвүлелиниң 1996 чылдың август 29-та № 18 протокол шиитпиринге үндезилээш, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның алдын курлавырының болгаш өске-даа материал — акша-хөрөнгилерниң күсели-биле, оон устав езугаар хөрөнгизин өстүрүп тургаш, «Тывасоцбанк» коммерция банкызының сан-хөө байдалын быжыглаар дээн саналды деткиир болгаш ук банкының Чөвүлелиниң 1996 чылдың август 29-та № 18 протокол шиитпири-биле чөпшээрежир.

2. Үнелиг металлдарның болгаш үнелиг даштарның кол эргелели (удуртукчузу Кол) Тыва Республиканың Чазааның алдын курлавырындан стандарт болгаш шуткумал алдының чамдыгын сайгаргаш, 1,5 млрд. рубльди чаа киржикчилерниң өөмүнээнден банкының устав езугаар хөрөнгизин улгаттырарына бээр.

3. Үнелиг металлдарның болгаш үнелиг даштарның кол эргелели (Кол), Күрүлениң ончу комитеди (Кадралиева), Чазактың чанында сайгарлыкчылар деткиир фонд (Куулар) «Тывасоцбанк» коммерция банкызының киржикчилери болур.

4. Банкының устав езугаар хөрөнгизин улгаттырарына үлүг-хуузун киирери-биле үстүнде адаан юридиктиг алсын черлери алдын курлавырын сатканындан 1,0 млрд. рубльди үзүп өөр.

5. Алдын курлавырларының саңрылгазын дуруседдер сорулга-биле үнелиг металлдар болгаш үнелиг даштарның кол эргелениң начальниги И. А. Кол Росия Федерациязының Үнелиг металлдар болгаш үнелиг даштар талазы-биле комитединиң даргазы Ю. А. Котлярның өдылааны, «Красноярскиде өскүт металлдар заводунга Тываның Чазааның алдының арыгган, шуткуур чурумнуң дугайында» 1996 чылдың август 7-де чарган үш талалыг дугуржулгазынга дүүштүр республиканың алдын-тывыш өдүрүлгелериниң көөр алдынны дүрген саңгарар, стандарт шуткуп куткан алдынны «Алдын болгаш валюта курлавырының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга болгаш Тыва Республиканың Чазааның доктаалынга дүүштүр «Тывасоцбанк» коммерция банкызының устав езугаар хөрөнгизин долдурары-биле үе-үелеп, дамчыдып берип турар.

6. Саң ламызы (Нурзат), Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республикада Национал банкызы (Южаков) «Тывасоцбанкыга» бюджет организацияларының болгаш күрүнеңниң төпчүткен капитал салыышкыннарының талазы-биле бюджет агар саннарын ажыдар.

7. Банкының киржикчилери кылдыр чүрттүп-даа, даштыкныы-даа чаа юридиктиг албан черлерин, кижилерни немей хаара тударын банкының хуралынга саналдаар.

8. Бо доктаалдың күүседези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазак Администрациязының контроль эргелелинге дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

Президент соңгулдаларынга

уткуштур

Тыва Республиканың Профессионал эвилелдериниң кежигүннеринге кыйгырыг

Хүндүлүг эштер!

1997 чылдың март 16-та бистиң республикавыстың Президентизиниң эөлчеглиг соңгулдалары болур болгай.

Политиктиг, социал-экономиктиг турум байдалга, күүжажыл кижизиниң эрге-ажыктарынга дүүштүр реформалар угланышкының чайгылыш чок чорударынга негеттинер чүгула шиитпирни хүлээл алырывыс ол-дур.

Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр Президентиге аажок улуг бүрүн эргелерни берген. Президент Чазакты тургузар, иштики болгаш даштыкы политиканы тодарадыр боолгаш боттанлырар, хамаатыларның эргелеринин болгаш хосталгаларының магадылалы бооп турар.

Бөгүн ниитилелде бөгбөдунга удуг демисежип турар политиктиг күштернин удур туржуушкуну күштелип турар. Ынчангаш март 16-ның хүнү чоннуң хей нуруузунуң соңгулдалары болган турары, «аштырган» тала чоннуң күзел-соруунга чагыргып, соңгулдаларының түннелдерин чөптүү-биле угаап-мөөреп билген турары чугаа.

Тыва Республиканың Профэвилелдериниң чөвүлели ТР-ниң амгы Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржакты президент албан-дужаалга ийиги хуусаалга депшиткенин деткивишаан база ол дээш бадылаарынга чочну кыйгырбышаан, оны реформалары чорудар угданышкының улуг дуржулгалыг ажыл-агый удуртукчузу, Россия Федерациязының эрге-чагырга адырлары-биле харылзаанга түлүп шыдапкан, социал-экономиктиг чугула айтырыгларны шиитпирлээринге профэвилелдерибиле кады хөделир, практиказы улуг, ажылдап келген үеэзиле националдар аразының чөпшээрежилгезин хандырып шыдаан кижи кылдыр көрүп турар.

Оон-биле кады болдуустуг чагыывысты бээри эргежок чугула деп санап тур бис.

Кандидат, соңгулуп алган таварылгада, профэвилелдерин ажылчы чоннарның социал-экономиктиг эрге-ажыктарын камгалап, кастыштырып турар хөй-ниитиниң чугула институду кылдыр коор, талаларның дөн эргелиг болурунга үндезилеп, социал партнерлар болуп системаны хогжүдер, күүжажыл, шалыг, социал магадылалдар дээш демиселлер арголарын шилип алырда, профэвилелдериниң туруштарын билиишкин-биле коор.

«Профессионал эвилелдериниң, оларның эргелериниң болгаш ажыл-чорудулгазының магадылалдарының дугайында» РФ-тың Хоойлузунга дүүштүр чүүн-даа мурнуда социал айтырыгларны болгаш бюджеттен дашкаар социал фондуларны удуртур хүлээлгелиг албан-дужаалдаа-га кижилерни томуйлаарда ажылчы чоннарның эн хөй төлөөлелгелиг органы болур ТР-ниң Профэвилелдер чөвүлели-биле дугуржуп, сүмележир.

Президентиге соңгуткан кижи чоннуң эрге-ажыктарынга дүүштүр ажылдавышаан, республиканы экономиктиг кризистен чайладыр талазы-биле программаны боттанлырарын чедип алыр, бюджеттиң дотациялыг болуруң кызыраар, материалдыг бүдүрүлге адырларын деткиир апаар. Оларны чедип алырда:

— бүгү деннелдериниң бюджеттеринге акшаландырыышкынны улгаттырар, бирги эөлчегге шалынны, социал пособиелерни, пенсияларны үзүктелиишкин чокка төлөөр;

— ажыл чоктарның саның өстүрбес, аныяктарны профессионал белеткелин өкижилер талазы-биле боттуг хемчеглерни алыр;

— күрүне эрге-чагыргазынга ниитилелдин хүндүткелин болгаш бүзүрелин быжыктырар. Президентиге соңгуткан кижи хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын, оон иштинде оппозицияла политиктиг организацияларның болгаш массалыг информация чепсектериниң ажылчорудулгаларының хостуг болурун сагыырын хандырар ужурлуг;

— эрге-чагыргаларны ангылаарының принциптерин чайгылыш чок хевээр арттырар, хоойлужудулга күүседеиниң шын механизмин тургузар, эрге-чагырга адырларынга удур туржуушкуннарны болдурбас.

Хүндүлүг чонувус!

Тыва Республиканың амгы Президентизи Ш. Д. Ооржакты деткиири-биле бистиң март 16-да кылыр шилилгевис бистиң хөй кезиивистиң бодалывысты шын илередири ол болур дээрзинге Тыва Республиканың Профэвилелдер чөвүлели бүзүреп тур. Ол хүн каныг-даа чугула болза, өске ажыл-керектеринерни соңгаарладып каанар. Республиканың салым-чолун тудуп, келир беш чылда кымга бүзүрээривисти илередирибиле соңгулдаларга идепкейлиг киржиилинер.

1997 чылдың январь 14-те эрткен профэвилел активиниң хуралынга бо кыйгырыгны хүлээп алган.

МЕДИЦИНА: дерилгелер, эмнээшкиниң чаа аргалары

Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа үе-шаг чеже-даа нарын болгаш акша-көпеек чедишпес-даа болза, чоннуң амыдырал байдалдарын экижидер, оларга бүгү талазы-биле таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш улуг хемчеэлдиг ажылдарны күүседип келген болгаш ону ам-даа уламчылаар апаар дээрзи чугаажок. Ол дугайында 1992—1996 чылдарда реформаларны чорудар талазы-биле кылдынган хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң Солгаш Чазааның күрүне иletкелинде тодаргайы-биле ашытқан.

Эрткен вторникте ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак биле Чазак Баштынының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап олар республика эмнелгезинге чораан, ында чаа ажыглалга киирип турар кедергей ховар болгаш аарыг кижиниң организминиң кандыг-даа аарыгларын тодарадыр магнит күжү-биле ажылдаар ядерлиг томограф дерилгезиниң ажыдыышкынына чораан. Эмнелгенин специалистери болгаш удуртукчуларының киржилгези-биле Ш. Д. Ооржак кызыл кожааны байырлыг байдалга кескен сөөлүнде, делгем өрээлде турган чаа дерилгени барын көрген.

Республиканың кол рентгенологу В. Н. Шляменко ук дерилгенин дугайында Президентиге кысказы-биле тайылбырлап берген. Оон чугаалап турары-биле алырга, аарыг кижи сугар улуг магниттиң ниити дензизи 3 тонна болуп турар. Олче аарыг кижини суккан сөөлүнде, оон аарыг турар органнарын компьютер тазарыштыр экранга чуруун көргүзүп кээр. Ол дээрге бүгү чүстер органнарының, сөөктүн, баш мөөзинин, бүүректиниң, түүректиң болгаш оске-даа органнарның аарыг черлерин дораан тодарадып үндүрүп кээр кедергей күштүг дерилге болуп турар. Виктор Николаевичиниң тайылбырындан алырга, делегейде 10 муң хире шак ындыг аппарат сар болуп турар, а Россияда оон саны чүгле 30 хире болуп турар. А Сибирьде чүгле каш-ла санныг ындыг дерилге бар. Эрги өртек-биле санаар болза, оон ниити түүү 500 миллион рубль, а чаазы-биле санаарга 4 миллиард рубль.

Ол дерилгенің дузазы-биле бо хүнге чедир 100 ажыг аарыг кижилериниң янзы-бүрү аарыгларын тодаратқан, эмнээн болуп турар. Бир талазында бистиң республикага акша-төгерикти камнап алырынга улуг дөгүмүг болуп турар дээрзин специалистер санап көрген. Моон мурнунда үелерде бистиң аарыг кижилеривисти эмнедири-биле сөңгаар улуг хоорайларже чорудуп, кедергей хөй акша-төгерикти төлеп турган. Ол эмнеткен чүе ажыг кижини эмнээниниң түүнелинде, кыска үе дургузунда 90 миллион хире рубльди Кадык камгалал яамызы камнап алган. Ол аппаратты Россияның болгаш Чехословакияның каттышкан бүдүрүлгезинде үндүрүп турар. Ынчангаш эмнелге адырының талазы-биле Россияның эң сөөлгү дээди чергениң чедишкиннериниң бирээзи деп даштыкы специалистер санап турар.

Чаа дерилгениң ажыдыышкынынга Ш. Д. Ооржак чүве чугаалааш, эмнелге адырының талазы-биле алыр болза, сөөлгү ийи-үш чылдарда республиканың бүгү кожуннарында чаа дерилгелерни салган болгаш ол ажылдар уламчылап турар, эмнелге черлериниң тудуг-сууру улам немежип турар апарганын онзалап демдеглээн. Урология салбырының чаа бажынын база чоокку үеде ажыдар апаар. Эмчи кадрлар талазы-биле Тыва Сибирь регионунда эң шыырак черлериң бирээзи апарганы дыка өөрүнчүг. Маңаа хамаарыштыр бистиң эмчилеривис тодаргай программа езугаар ажылдап турар. Кезип эмнээр турган операцияларны ам кандыг-даа кезиишкин чокка эмнеп каптар апарган. Ол дээрге бистиң эмчилеривиске улуг чедишкин, аарыг кижилерге кандыг-даа хилинчек-човуур чок.

Бо бүгү дээрге кижиниң сагыжына бөзин кирбейн чораан езулуг фантастика-дыр! — деп Президент дерилгелерни көргеш, сеткилиниң ханызындан өөрүшкүзүн чажырбайн чугаалаан.

Эмнелгениң ажылдакчылары чүве чугаалааш, Президентиге болгаш республиканың Чазаанга улуг дузаны чедирип турары дээш четтиргенин илередип, чоннуң кадыкшылын камгалаар дээш ам-даа кызымак ажылдаарын илереткеннер. Оон ангыда, чаа дерилгелерни садып алырынга дузалаан деткикчилери «Тыва тараа продуктулары» АН-ге, «Тыва нефть продуктулары» күрүне бүдүрүлгезинге, «Пөстер» деп фирмага болгаш өскелергедаа өөрүп четтиргенин илереткен.

Чоокта чаа Москвага эрткен улуг делгелгеге Чазактың удуртулгазы чораан, Израильте бүдүрген эмнелге дерилгезин садып алган. Ону бичии урулгарның реанимация салбырынга чоокку үеде тургузар. Берге кезиишкиннерни ужун чоруп орган кылып каптар вертолет, бүрүн дериг-херектелдиг реамобиль (Австрияга бүдүрген) болгаш оон-даа өске нарын хекселдер ам бисте бар. Көдээ черлерге тургузары-биле 1 миллиард рубль өртектиг дерилгелерни база алыр. Хирургия салбырынга чаа бажынны ангы тургузары көрүнүп турар.

Ш. Д. Ооржак, Б. С. Шыырап олар эмнелгениң бүүрек дашталган үеде ону кезиишкин чокка буза шаап эмнээр салбырының ажылы-биле таныжып, ында эмчиларниң ажылдарының түүнелдери-биле таныжып, чаа дерилгелерни сонуурган көрген. Оон ыңай, чоокку үеде эмнелгеге бүүректерни солуй салыр салбырны ажыдарының аргалары база бар. Согур-шөйүндүзү нарын чада-биле аараан кижини кезиишкин кылбайн эмнеп турар апарган.

Ынчангаш ниитизи-биле алырга, сөөлгү чылдарда республикавыс эмнелге талазы-биле дыка шыырак апарган дээрзи моон илден-дир. Ол ажылдар ам-даа уламчылаар, сайзыраар апаар дээрзинге идегел улуг.

Виктор КАРА-САЛ.
Президентиниң парлалга секретары.

КОЛ ЧЫЛДАГААН — УЛУГ ХАР, КЫВАР-ЧААР МАТЕРИАЛДАРНЫҢ ЧЕДИШПЕЗИНДЕ

ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның даалгазын езугаар ТР-ниң Президент Администрациязының болгаш Чазааның удуртукчузу — Күрүне секретары В. С. Очур-оол баштаан тускай бөлүк январ, 16-да Шыраа сумузунуң Кунгуртуг суурга болгаш ырак-узак тайгаларда малчыннарга чораан келген. Бөлүктүң составында ТР-ниң Айыл чок чорук чөвүлелиниң секретарының хүлээлгезин күүседип турар В. А. Агбан, социал камгалал сайыды Д-С. Б. Яндак, көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыдының орааалакчызы Н. Д. Балчий-оол, ол яамының специалистери, хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле республика штавының база Тываның кызыгаар отрядының төлөөлери чораан.

Кунгуртуг суурга четкеш, В. С. Очур-оол Шынаа девискээриниң чагырга даргазы В. М. Сыпааның, ында суму чагыргазының даргазы Н. Л. Ендан, совхоз директору С. И. Очур оларның ниити байдалдар талазы-биле кыска тайылбырын дыңнаан.

Амгы үеде девискээрде кедергей улуг хар чагганындан тус черниң малчыннары болгаш Кызыл-биле орук харылзаазы үзүлген. Оон ужурундан аш-чем сөөктөн машина-балгат суурга чедир чоруп шыдавайн турар. Кывар-чаар материалдар курлавыры ам чүгле каш хонуктун арткан. Чамдык черлерде мал-маганны улуг хардан дестирип, өскээр кожүрген. Сарыг-Хөл фермазында бо хүннерде 70 баш бода малдың чиир чеми эвээжеп, ам чүгле 15 тонна сиген арткан. А Алдыы-Балыктыгда малчыннарны өлүк өртээ база чок. Мурнунда турган эрги директор чаа «УАЗ» маркалыг чиик машинаны мунуп алгаш чоруткаш, сураг барган. Кызылда турар баазаны совхозтуң чөпшээрели чокка хуужудуп каапкан.

Ажыл-агыйның чаңгыс шимчеп турар машиназының дугуйлары тазарганындан чер чоруур арга чок апарган.

Садыг черниң даргазы январь 16-да Кызылдан ийи машина ишти аш-чем аймаан чүдүргеш чоруткан, оларның Кунгуртугга кажан чедери билдинмес. Чамдык машиналар сөөктөн чүгүн Одумачы деп черге арай боорда четкеш, эрги баазага дужүрүп кааш, дедир чоруп турар.

В. С. Очур-оол бо бергедээшкиннерни ажыл эрттериниң талазы-биле бодунуң санал-оналын киирип, орук-чиригти хөртүктен аштаарының, кывар-чаар материалдарны чорударының, аш-чем аймаан малчыннарга чедиреринин, ферма инектерин кыштан мөндү ажырарының талазы-биле тодаргай даалгаларны берген. Оон ангыда, дужааган бүгү продукция дээш төлевирни дарый кылыр кылдыр тускай комиссия тургускаш, хыналда чорудар апаар дээрзин айыткан.

Ол хүн В. С. Очур-оол малчын коданнарга чораан, 20 шоодай далганны малчыннарга үлөөн. Көдээ ажыл-агый яамызының специализи бөгү хоранын чедирип берген.

Вертолет Кунгуртугдан кел чораан, Каа-Хем бажында тайга черде турар бичин суурда чаш оглу аараан херээжен кижини эмчилээри-биле Кызылга эккелген.

Бистиң корр.

ТАНЫШТЫРЫЛГА КЫЛЫР ДЭЭШ...

Дүүн, январь 22-де Чазак кежигүннери «1992-1996 чылдарда реформаларны чорудар талазы-биле кылдынган хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң Солгаш Чазааның күрүне иletкелин чонга таныштырары-биле тус-тус кожууннарже үнүпкен. Иletкелде 1992 чылдан эгелээш Чазактың кылып чоруткан болгаш чаа езу-биле өөренип көрүп турар 70 хире чаа угланышкыннар, эгелээшкиннер кылып чоруттунуп турар ажылдарын чыыткан.

Чазак кежигүннери көдээниң ишчилери-биле ужуражылгаларны кылып, ажылижин таныштырарындан аңгыда, Чазактың иletкелин парлаан солуннарны өг-ереге бүрүзүнге чедирер хүлээлгелиг.

Светлана МОНГУШ.

Х. Б. Кууларга «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринге ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Кызыл» куш фабриказының директору Хемер-оол Бичеоолович КУУЛАРГА «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи
Ш. ООРЖАК.

1997 чылдың январь 20.
№ 576, Кызыл хоорай.

БАЗА БИР КАНДИДАТ

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының эөлчеглиг хуралы дүүн болуп эрткен.

1939 чылдың май 19-та төрүттүнген, кыызгаарлаттынган харыысалгалыг «Дүк» эштежилгезинин чиргине директорунуң оралакчызы соңгукчуларның эгелекчи болгаш Кангаевич Канзайга Тыва Республиканың Президентизинин албан-дужаалынга кандидат кыллыр бүрүткээр болгаш бүрүткээнинин дугайында шынзылганы тыпсыр дугайында республиканың Төп соңгулда комиссиязының харыысалгалыг секретары К. Д. Будук-оол аная дыңналыг кылган. А. К. Канзайның эгелекчи болуу ат салдыргаш хуудустарын, протоколларын, кандидаттың сөөлгү ийи чылда орулгазының дугайында декларацияны, билдириишкинин хоойлуда айытқанын өзугаар белеткеп киирген.

Республиканың Төп соңгулда комиссиязының докаатканы-биле Алдын-оол Кангаевич Канзайга Тыва Республиканың Президентизинин албан-дужаалынга кандидат болганының ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар тывыскан. А. К. Канзайның орааалакчы президентиге шилип алганы Степан Степанович Григорьевка кандидат болганының дугайында шынзылганы база берген. Н. А. Ондар оларга байырны чедиргеш, соңгулдаларга чедиишкиннерлиг болуруң күүсээн.

Кандидаттың банкыла түүсүнүн тускай агар саның ажытканын база Төп соңгулда комиссиязы кандидатка 3,5 миллион рубльдин акша дузаламчызын олче шилчидер дугайында хуралга дыңнаткан.

А. К. Канзай улуг деткимчени көргүскен эгелекчи болүүнге өөрүп четтиргенин илереткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЭКИ ҮЕЛЕР КЕЛИР БООР ДЕП ИДЕГЕЛ-БИЛЕ

Чаа 1997 чыл үнүп келгенде бээр чартык ай ажа берген болгай. Чыл төнчүүнде үндүрген ажыл-агыйжы түннелдер чаа чылда кылыр ажыл планын тургузарынга улуг салдарлыг болуру чугаажок. Эрткен 1996 чылдың дургузунда бистиң редакцияга 2507, 1995 чылда 4609 чагаа келген. Бо саннарның ылгалдыын барымдаалап көөр болза, дыка хөй бижикчилеривисти киргеривисти болгаш өске арткан бижикчилеривистиң идепкейлин кудулаан дээрзин көргүзүп турары ол. Чүге мындыг байдал тургустунуп келгени билдингир — акшаландырыышкын четче эвес, саазын-биле хандырылга үзүктелип турганында, 1996 чылдың январь айдан эгелээш, штатта-даа, штаттан дашкаар-даа ажылдакчылар гонорар акшазы шуут албаан. Моон мурнунда дыка хөй бижикчилер гонорар акшазы-биле солун чагыдын ап турган болза, ам ындыг арга чок болган. Ниити тиражывыс чылдан чылче эвээжеп турарының кол чылдагааны база бижикчилеривистиң акша-шалының үе-шаанда албайн келгенинде. Солунувустун неделяда үнер саны база-ла ол чылдагаан-биле эвээжээн болгаш чамдык солун чагааларны парлап үндүрер аргавыс чок болган. Чайын, кезек үеде солун шуут үнмейн база турган болгай. Ынчангаш элээн чагаалар үеэн эргенинден архивте шыгжаттынган, Бижээн чагаалар парлаттынмаска бижикчи кижиниң хей-аъды чайгаар кудулап, чагаа чорудар хөөн чок апаары билдингир.

База-ла экономиктиг бергедээшкиннер ужун чамдык шугумчулелдиг болгаш айыттынган чижек-фактылар четче эвес чагааларны хынаарыбиле сургакчылап чоруур арга чок болуп турар бис дээрзин база тайылбырлап, айтып келген болгай бис. Мындыг, чедир ажылдаттынмаан чагаалар база парлаттынмайн артып турар. Редакцияның мындыг бергедээшкиннеринге лакпырлаштыр чагаа хавының өртээ база улгаткан.

1997 чылдың башкы айында, бүдүн чылдың ажыл планнаавикының кылып турар үеде номчукчуларывыс, бижикчилеривис силерге чырыкче үнмейн барган чагааларынар дээш буруувус билинмишаан, четпестеривисти сойгалажып, эки чүүлдерни мактап, үлегерлеп ап, солунувусту моондаа соңгаар езулуг ниити чоннуң индири болдуруп, амыдралывысты экижидер дээш, улуг-хуувусту киириштирерин аазап, эки үелер келир деп идегел-биле чагааларны бижиприцерни, бистиң-биле харылзажырынарны уламчылаарын күүселивис.

Чечена БУЛЫТОВА.
Чагаа килдизиниң эргелекчизи.

Чагыдылга-97

ЭРГИМ НОМЧУКЧУ!

Чаа 1997 чыл үнүп келген. Чартык чылдың чагыдылгазының эгелээнинден бээр он дөрт хонук эрткен. Бир эвес алды айда чагыдылга кылып күш четтикпейн барган болзунарза, февральдан эгелеп чагыдылганы кылып ап болур силер.

БЕШ АЙДА ЧАГЫДЫЛГА ӨРТЭЭ 50 МУҢ РУБЛЬ, А ҮШ АЙДА 30 МУҢ

АБОНЕМЕНТ на газету ШЫН
(индекс издания)
Количество комплектов
на 199 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

доставочная карточка
на газету
(индекс издания)
в место (почтовый индекс) (адрес)
ШЫН

Стоимость	по каталогу	руб. коп.	Количество комплектов
	за доставку	руб. коп.	

на 199 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

Дузалал төвүнде

Бай-Тайга кожуунун Тээли суурда «Өг-бүлеге дузалал төвүнүн» (приют) директору, кожууннун хоочун болгаш шыырак дээн башкыларының бирээзи Ольга Хомушкуевна Хомушкуга ужуражы бергеш, оон ажыл-ижин сонуургаан мен.

Оон чугаазы бо:

— Өг-бүлеге дузалал төвү 1994 чылдың июль 6-да кожуун чагыргазының № 279 доктаалын езугаар тургустунган. Ол үеден эгелээш, 1.МК-ның оран-савазын алган бис. Эде кылыр ажылдар кончуг хөй болган. Оон девискээри аажок улуг. Долгандыр херимнери хос, улус үптеп аппарган, чоннун аргыжар оруу болу берген турган. Ынчангаш ажылымны туалеттен эгелээн мен. Тайгадан беш машина чудукту сөөртүп, совхозка диллиртин турган, мунгаш херимни кылдыртып алдывыс. Хөй бокту үндүр сөөрткен бис. Херим иштин ногаанчыдар сорулга-биле ыт-кады, чодураа, чыжырганда болгаш өскедаа чимистиг ыяштарны тарып олурткан бис. Эрги шиферлерни солун, бажының ишти-даштын чаартып, буза шаап каан соңга шиллерин чаа шиллер-биле шиллеп, хөй-ле ажылдар кылдынган.

Ам ында оолдар болгаш уруглар удуур өрээлдер аңгылаттынган. Эмчиниг, специалистерниг, директорнуң, техниктиг ажылчыннарның аңгы-аңгы өрээлдери бар, уругларның удуур, ойнаар, арыгланыр өрээлдери база аңгы-аңгы. Кухняла тускай ханы кудукту кылдыртым.

Өрээлдерни үениг негелдезинге дүүштүр дерип алыр дээш, банкыдан 220 хуулуг он миллион акшаны чээп алгаш, ону бодунуң үезинде 16 млн. рубль кылдыр төлээн бис. Ол акша-биле өрээлдерни үениг негелдезинге дүүштүр дерээн. Ам өрээл бүрүзүнде херек үүлдер дооза бар. Шала чадыглары, соодукчу, хеп чуур машина, доозун сордурукчузу, дааранар машина, телефон, аяксава дээш, чигираг чем өг-бүлелер-биле ажылының дугайында база Кызыл-Дагда социал башкыларның салымчаяанныг уруглар-биле ажылының дугайында чугаалажып көрген болгаш, боттуг дузаны чедиргилээн бис. Ындыг хевирлиг ажылдарны Бай-Тал, Шуй, Кара-Хөл суурларга кылгылаан. Неделя санында ажылывыс тускай планныг. Ында бот-өөредилге, сумуларже планныг үнүүшкүннер, документилер-биле ажылдар дээш өске-даа үүлдер кирип турар. Ол ышкан кожуунның социал паспортун тургустувус. Ында чурттакчы чоннуң саны, эр, херээжен кижилер саны, бот-иелер, бүүн болгаш чартык өскүстер, пенсионерлер, инвалидтер дээш өске-даа сан-чурагайлар шупту бижиттинген, биске билдингир.

Арагалаашкынга, таакпыга удур демиселди доктаамал чоргузуп, ямы-бүрү мөөрейлер, конкурстарны эрттирип турар бис. Бистиң ажылывыска идепкелиг дузалажып турар херээжен чон хөй. Оларга эмчи Нина Хертек, Чечек Хертек, Зоя Серендо дээш өскелер-даа хамааржыр. Салым-чаяанныг уруглар-биле төп база ажылдап турар. Курстарны математикада, химияда, биологияда, орус болгаш тыва дылдарда эрттирип турар. Бо курстарга өөренип турган уруглардан 11 кижи янзы-бүрү өөредилге черлеринче киргилээн. Красноярскиниң эмчи академиязынче ийи уруг кирген. Бүдүрүлге салбыры пекарняны, далган дээрбезин, ногаа шыгжаар черни туткан, өске-даа ындыг хевирлиг ажылдарны кылып турар. Чигир хөвеңин бүдүрүп, хлебти быжырып, боттарывыс чип турар болгаш чурттакчы чоңга база садыг турар бис. Дааранар чер, садыг, парикмахерскаявыс эвээш эвес орулганы киирип турар. Ол акшалар-биле бензинни, ыяш, хөмүр өртээн дуглап турар бис.

— Өске кожууннар-биле арга-дуржулга солчуп турар силер бе, Ольга Хомушкуевна?

— Ийе, биске өске кожууннардан аалчылар кээп, арга-дуржулгазын солчуп турар. Олар Улуг-Хем, Барыын-Хемчик кожууннарындан келгилээн. А боттарывыс Тес-Хем, Таңды, Кызыл, Улуг-Хемнин, Барыын-Хемчиктиң ындыг төптеринге барып, оларның арга-дуржулгазын өөренип, эки талаларын ажылывыска ажыглап, удуртулга болдуруп турар бис.

— Силериң ажылыңарны кайы ямы акшаландырып турарыл? Дээштиг дузазы кандыгыл?

— Социал камгалал ямызы. Үргүлчү хыналданы кылып, боттуг дузаны чедирип турар.

— Силер ажылдакчыларны ажылга хүлээп алырда, оларның кандыг шынарларын кол барымдаалап турар силер, Ольга Хомушкуевна?

— Чогаадыкчы, найыралдыг, чаңгыс үзел-бодалдыг коллективти тургузар соруулга-биле, ажылдакчыларны ажылга хүлээп аарда, оларның бот-боттарыңга таарыгын, мөзүг-шынарын барымдаалап тургаш, хүлээп ап турар мен.

Сарыг-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга кожуун чагыргазының парлалга талазы-биле секретары.

Социал айтырыг

ХЕРЕЭЖЕННЕРНИҢ ХАЛЫЫ

Ак-Эрик суурнуң социал-экономиктиг хогжүлдезинге херээжен чоннуң киирип чоруур үлүг-хуулу улуг. Кооперативтерни, эштежилгелерни удуртуп турарлар — тускай эртемниг кадыглар, энелер. Сумуустуң чагырыкчызы база кадыг дарга-ла болгай. Мынчан кээрге сумунуң хүн-бүрүле амыдырал-чуртталгаазын, ажыл-хожулун уштап-баштап турар улус херээжен чоп.

Кандаашкыныг болган бо чылын безин картофелиниг шөлүн суггарын тургаш, суурнуң эрес-кежээ херээженнериниг бирээзи Татьяна Нурзет 20 ажыг шоодай картофельди база ногаа аймаанын чаагай дүжүдүн ажаап алды.

Сумуда ажыл-хожулу, амыдырал-чуртталгазы, ажы-толунун середилге-кижизидилгези дээн кызыл чоруур, хойнитичи энелер, кадыннар хөй: башкылар Сырга Кур, Урана Шойдак, Хангал Эрендей, садыгжы-юбиляр Калаа, херээженнер даргазы Алдынкыс Дажы, чагырга черинде Елена Седен, эмчи Клара Танова дээш, оон-даа уламчылан болур.

Кожууннуң херээженнер эвилелиниң тургузукчу конференциязынга болган делгелге-корүлдезинге Ак-Эриктин ус-шевер херээженниниг делген салганы национал аш-чемин, дааранар, аргаан ийик-хөп аймаан, тыва эвилелдерин, эм оттарын, ногаа аймаан жюри онзалап демделгээш, бирги чергениг шаннаалын тывыскан.

Суурувуста арага-дарыже сундугар, кудумчуга, хөйнитин черлеринге эзирик коскүлеңнээр, уруг-дарыының ооредилге-кижизидилгезинче сагыш салбас ийи-чаңгыс иелер база бар болдур ийин Шак ындыг улус-биле херээженнер эвилели, социал педагогтар тускайлаң ажылды чорудуп, аал-оранынга барып, оларның амыдыралын экижидеңге бүгү талалыг деткимчени көргүзер айтырыгны суму чагыргазынга тургузуп турар.

Сумуга хоочунар судун ажылдадын эгелээри эргежок чугулазын бөгүнгү амыдырал неген келген. Чуруму кошкак улустуң аксы-сөзүн улуг назылыгларның мурнунга ап, чагыр, сургап кижизидерге бир янзылыг апаар деп бодаар-дыр мен. Амыдырал-чуртталганың чаяакчызы, орегениг чемгериг чизи, чөлеңгинжи херээжен чоннуң алдар-адын кодүрүп, суурувуста ажылдан эгелээн херээженнер эвилелиниң ажыл-чорудулгазы чогуп-ла турар болзунам деп, йөрээлбиле үүлүмүү тондүрүп каайн.

Раиса ДАНДАА.

Хууда бодал

ТЫВА ДЫЛГА ПАРЛАЗА...

«Шын» солуннуң эрткен чылын чамдык үнмейн барган таварылгаларында телепрограмма хереглээш, «Эфирин» садыг ап турдувус. Ында программадан өске кижи билин алыр чүве чок, шупту-ла садыгларның, садыкчыларның чарлалдары-биле бүткен болур чорду.

Программазы хевээр турган-ла, а тыва дылга материалдарны чүге бо солунга парлавазыл, оода бир үндүрүлгезин орус дылга, өскезин тыва дылга — аралаштыр үндүрзе чүл?

Чоннуң 3—4 ай болгаш алыр бичии акшазы-биле чагылып алган солуннары саазын чок дээш үнместей бээрге, берге-ле-дир. Чагытпас дээрге, солун чок канчаар, ону помчувайн чурттап чорбаан мен. Тывада ыяш чок эвес, саазын-бүдүрүлге чери кылып ап болбас чүве бе?

Кончут ХОВАЛЫГ.
пенсионер.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ — МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

Дүвүрел-биле

АЙЫЫЛ-ХАЛАП ҮНҮП БОЛУР

Эрткен хүннерде Кодээ ажыл-агый база Экология яамылары болгаш күрүнеңиң санитар хайгыыл черн кожууннарның ажыл-агыйларында үезин эртпп, үрелин эгелээн хоралыг бүдүмелдер шыгжамырларын илередип, ону чаңгыс черге чыыш, чок кылырын чугаалашкан.

Чижээлээрге, Таңды кожуунуң «Революцияның чалбыыжы» совхозта 12,5 тонна, «Шаңганда» 3,8, «Хадылыг» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында 1,8, «Кара-Булуңда» 8, «Чагытай» ниитилелинде 6,5 тонна хоралыг бүдүмелдер илереттинген.

Чеди-Хөл кожуунуң Тока аттыг совхозта 10 тонна хоралыг бүдүмелдер үрелип, частып, долгандыр турар бойдусту хораннап, мал-маганга кижилерге айыыл-халапты таварыштырар дей берген. Ынчангаш, үстүнде адаттынган яамылар хоралыг бүдүмелдерни Тыванып «Сельхозхимия» черин таварыштыр тускай машина-техниканы ажыглап турган ооң баазазынга эккеп узуткан, чок кылыр деп планнап турар.

Амдыызында адаттынган кожууннарда ажыл-агыйларның удуртукчулары үрелип эгелээн хоралыг бүдүмелдерни кижи, мал-маган кирбес черлерге шыгжаарының дарый хемчеглерин алыры чугула.

Капкас СОНАМ-БАЙЫР.

ДУЗА ХЕРЕК

Таңды кожуунда 536 инвалид чон бар: оларның иштинде назы четпээн уруглар — 106, 1-ги болүктүг — 30, дайын киржикчилери — 33, күш-ажылдың инвалидтери — 20 кижи.

Кадык, ажыл кылып шыдаар кижилер безин берге байдалда турда, бертик-мөзел кижилерниң амыдырал-чуртталгаазы кончуг берге, чарын байдалда келген. Үениг бергедээни-биле, инвалидтер үргүлчү-ле акша-төгерик дилээн билдириишкиннерни киирип турар. Оларның кадыы кошкак болганда, чиир ажы-чеми, кедер ийик-хевиниден ацгыда, эмнер садыг алыры база бар, а эм өртээ кончуг аар апарган.

Мооң мурнунда инвалидтер эмни чартык өртээ-биле садыг ап турган болза, ам ындыг чүве чок. Эмчите чыдын алгаш эмнедир дээрге, ол база берге байдалда: аъш-чем багай, эм-тас чок. Ынчангаш кожуунуң коммерциялыг албан, организациялары аргажок бергедээн инвалидтерге дуза кадары чугула апарган. Оода-чадаарда — эм-тас садыг алырына инвалидтерниң мооң мурнунда ажы-н турганы албан организациялары дуза катса эки. Чижээ, Каракай Саая мооң мурнунда «Коммунизмниң херели» совхозка дыка үр чыл иштинде кадарчылап чораан. Эки малчын диртиг, шаңнал-мактал-дыг ажылдан чорааш, инвалид апарган. Ам 12 чыл иштинде турбас чыдар. «Шаңган» совхозтуң аныяк директору Олег Кончуй-оолович үе чеже-даа берге болза, Каракай Очур-ооловичиге эм-тас садыг алыры-биле акша дузаламчызын көргүзер-ле боор.

Сүвый-оол ООРЖАК.

ЧОНДА КАНДЫГ-ДАА БУРУУ ЧОК

● ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКАГА ЧОРААН КИЖИ-БИЛЕ ЧУГАА ●

Тайбыңчыдылга чедип алдынган соонда безин Чечен республикада байдал нарын боон артпышаан. Тайбың чурттакчыларга болгаш шериг албанныларга удур боо-чепсектиг үүлгедиишкиннер уламчылавышаан. Ол дугайында эвээш эвес тайылбыр-дыңнадыышкынларны төп солуннар, радио болгаш телевидение удаа-дараа берип турар-даа болза, Чеченге чораан Улуг-Хем кожуунда шагдаа ажылдакчызы В. М. Бартына-Сады-биле бистиң корреспондентивис Кежик-оол Чоревениң араызынга болган чугаа чамдык тодаргайлаашкынны берип турар боорга номчукчуларга бараалгаттывыс.

— Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээре дижир. Чечен чуртунуң дугайында допчузу-биле чугаалап бериңерем, Виталий Монгушович.

— Тывадан он ийи эки турачы омончулар Чечен республикага кыска хуусаалыг албан эрттирдивис. Ийи ай дургузунда Наур деп станицага пиитиниң корумчурумуп хайгаарап, ол чернин чурттакчыларының амыдырал-чуртталгазын-даа элээн билип алдывыс. Чеченнер, орустар, Кубань казактары болгаш өске-даа улустарның төлөөлекчилери ажылдап, чурттап турар район чорду. Мал, чер ажылдыг. Агаар-бойдузу кат-чимис остүреринге дыка таарымчалыг. Чеченнер аажок хүндүлөөчел чон болду. Олар бистиң оолдарывысты бажыңнарынче чалап, шайладып, хоюн өлүрүп, ажык-чарлыг чугаа-даа кылдылар.

— Ийи чыл үргүлчүлээн дайынга чеченнерниң үнелели кандыгыл?

— Чечен болүктерни «ак-сагалдар» (хоочуннар) чөвүлели башкарып турар. Муллалыг (ламалыг) дуган — чеченнерниң чыглыр чери ол. Ак-сагалдар-даа, муллалар-даа болуп турар чаа-дайын эрге-чатырга дээш эгелээн дижир чордулар. Дудаев-даа, Загваев-даа демиселди боо-чепсектиң күжү-биле эгеледілер. Ынчангаш бистер чаныс чоруптарывыста, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Оржактың болгаш ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдейниң адынга амыр-тайбыңны күзээн чагаанны Наур районнуң ак-сагалдар чөвүлели чоруткан чүве. Моон алгаш көөрге, тайбыңче чечен чон чүткүлдүг-дүр.

— Чарлаттынмаан дайын түлүктен турар үеде, Тывадан барган оолдар боттарын канчаар ап чорааннарыл?

— Ажыы-биле чугаалаарга, дайынчы даалганы ак сеткилдиг күүсеткеш келген бис. Дайын дээрге дайын-на болгай. Бир эживисти ышкындывыс. Эрзинден барган Моңгүн-оол Чула дүнекі таныыл хүлөөлгезин күүседип турда, халдаашкын болган. Маадырлыг демисежин турган амы-тынындан чарылды. Мөөң-биле кады милицияның капитаны Орлан Бүрүнгүле хайгылга чоруп, Чечен чурттуң барык дөгерезин кезиди. Тываның толөөлери келген хөрөөн чеченнерге шыны-биле чугаалап, бодүүн чоннуң эргеажыын камгалап турдувус. Чеченнер-даа, казактар-даа бистиң ажыл-хөрөөвисти аажок мактадылар. Харын-даа, бистер ээп чаныптар дей бээривиске, ам-даа туруңар деп дилеп шаг болдулар.

— Октуг-боопу үүге чечен чон сегирин алганыл?

— Бир ак-сагал-биле ол дугайын база чугаалашкан мен. — Сээн ооңге өске кижи кирип келгеш, үптеп, кадайыңны, азы дуңмаң кысты чазарлап турун бөрзе, анаа орар сен бе? Чок — дээш, улуг тынар чорду.

Боевиктерниң-даа, федералдыг шериглерниң-даа талазындан тус чернин чурттакчыларынга хамаарыштыр ындыг таварылгалар тургулаан. Өш-өжөөн сүрер чоруктар база бар. Ынчалза-даа чечен черде чоруп турар дайын кымга-даа ажык чок дээрзин чеченнер-даа, анаа дайынчылар-даа биле берген чорду. Бүгү Соңгу Кавказты «изиг точка» кылып аар дээн дудаевчилериң күжениишкиннери хей барганын көрүп турсилер. Чурт иштиниң чөрүлдөөлерин үүгле угаан-сарыылдыг, чөптүг чорук шиитпирлеп шыдаар. Чеченнер өрустарның болгаш өске-даа улустарның ханныг дайзынары эвес дээрзи билдингир. Дөгдыг Тывадан өлүгөн тыва оолдарны чечен өг-бүлелер күзелдиг-биле дөрже чалап, сарыг шайын кудуп, чазык-чаагай хүлүмзүрүп хүлөөп алырга, сес-ломаавыс дөмейзимээр талыгыр, ол черде торелдерлиг-дир бис деп кижи бодай бээр чорду. Бурган өрнээзин, Чечен черге тайбыг делгереп-ле турзун!

— Наур станицаның болгаш Чернокозова суурнуң чурттакчылары байырлыг байдал-биле Тываның омончуларын үдээн болгай. Чечен черже катап барыксаар силер бе?

— Наур станицадан Тываже чанар дей бергенивисте, муллалар моргул номчуп, бистерге ак орукту күзедилер. Бөдүүн чеченнер байырлажып, хол тутчуп турду. Оларның күш-ажылга дадыккан эрбениг холдарының чылыы ам-даа адыштарымда артып калган ышкаш ийин! Моздокка кээривиске РФ-тиң иштики херектер шериглериниң штабының кол өргелели тываларның ажылчорудулгазын бедин-биле үнелеп, «Ада-чурт мурнунга маадырлыг чорук дээш» деп медаль-биле кижи бүрүзүн шаннаар дугайында дыңнадыгны кылды. Амы-тынын артынга каггаш, дайынчы даалганы күүседип каарга, ындыг боор чүве-дир дижип чаныр келдивис. Ынчалза-даа ол шаңналдарывысты албадывыс. Бир-ле дүжүмет ацаа шаптык каткан чадавас боор? Алдыы, үстүү чагырганларда адааргактар эвээш эвес деп бил?! Бистер, тыва-лар, кандыг-даа ат-алдар дээш эвес, а харын чечен улустуң эрге-ажыын, дээн болбас хосталгазын камгалап чораан бис. Ол дугайын чеченнер ТР-ниң Президентизинге дыңнаткан болгай. Чечен черже база катап барыксаар мен.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ
чугаалашкан.

Удуртукчулар харыы берип тур

АРГЫЖАРЫНЫҢ ӨРТЭЭ ААРТАП ТУРАР БЕ?

Бистиң республиканың девискээринде пассажирлерни колдуунда автобус-биле аргыштырып турар. Сөолгү үеде чоннуң талазындан кожууннар аразында болгаш хоорай иштинде пассажирлерни аргыштырып турар автобустарның өртээ 1997 чылдың январь 1-де өскен деп чон чугаалажып турар апарган. Ооң чылдагаанын билип алыры-биле «Тываавтовокзал» күрүне бүдүрүлгезиниң начальниги Ю. И. Чижиков база ПАТБ-ның директору Г. Ч. Тутатчиков-биле ужуражып, оо ужур-чөвүн «Шынның» номчукчуларынга чугаалап бээрин дилээн мен. Баштайгы состу «Тываавтовокзал» күрүне бүдүрүлгезиниң начальниги Ю. И. ЧИЖИКОВКА берип көрөөлүцер:

— Кожууннар болгаш кодээ суурларже чоруп турар автобустарның өртээн остүрбээн, ону шыны-биле чонга тайылбырлаар апаргандыр. Автобустуң билединиң өртээн санап үндүрерде, орта үнүп турар шупту чарыгдалдарны санап тургаш, экономистер үндүрер, ону чаңгыс мен чогаадын турбас-ла болгай мен. 1996 чылдың эгезинде экономистерниң санап көргени-биле билет өртээн доктаадын тургустувус, ол чижээлээрге мындыг болган: Кызыл — Чадаана аразынга билет өртээ 35 муң рубль, Кызыл — Ак-Довурак аразы — 48 муң рубльге өскен. Бис өртекти канчаар доктаадын каар-дыр бис, хуу автобустар бистиң өртөөвис-биле пассажирлерни аргыштырып эгелей бээр. Бистиң республиканың иштинде 80 ажыг хууда автобустар чоруп турар, оларның керээлери бисте бар-ла болгай. Ынчап кээр орта, кезек үеде частап бээр шенеп көөру-биле автобус билединиң өртээн чиигедипкен бис, чижээлээрге, Кызыл — Чадаана аразының билет өртээ 35 муң рубль турган болза, 25 мунга, Кызыл — Ак-Довурак аразы 48 муң рубль турда, 35 муң рубльге бадырган бис. Өске рейстерге шуптузунга шак ындыг чиигелделерни кылдывыс, чүге дээрге, пассажирлер бистиң автобустарывысты ажыглаарынга эптиг болзун дээш. Ооң мурнунда турганынга бодаарга, чоннуң аргыжары элээн көвүдей бергеш. Ындыг-даа болза моон база-ла эки түннел үнмээн.

Чоокта, чаа чыл бетинде, бистиң коллективтиң ажылдакчылары хуралдаашы, чаңгыс түңелге келдивис: билет өртээн эрги өртекче катап киирдивис. Чижээлээрге, Кызыл — Чадаана аразынга өртек 25 муң турган болза, катап 35 муңга, Кызыл — Ак-Довурак 35 муң — 44 муңга, Кызыл — Тээли 40 муң — 50 муң рубльдерге келген, өске рейстер база-ла эрги өртекке келген. Бистиң талавыстан автобустарның аргыжарының билет өртээн өстүрбээн бис, чон ону билип алза эки боор. Көдээде байдалды кончуг эки билип турар бис, кижилер чыл-чылы, ай-айы-биле акша-шалың албайн турар, амыдырал ол хире аартап турда, аргыжын турар чаңгыс транспортунуң өртээн талыйты остүре бээрге кайын боор.

Моон мурнунда бистиң автовокзаалдан хүнде 45 рейс кожууннарже, сумуларже үнүп турган болза, ам чүгле 13—14 рейс чоруп турар. Карылгалыг ажылдан турардаа болзувусса, чаңгыс-даа рейстиң оруун хагбадывыс. Чижээлээрге, Самагалдай — О. Шынаа аразы — 100 км, а пассажирлер эвээш-даа болза, бистиң автобустарывыс чоруп турар.

— Силериң Кызылда төп автовокзалыңар күрүне бүдүрүлгези хевээр-дир, ону хуужудар бодап турар силер бе, чамдык кожууннарда автовокзалдар хуужуттуна берген болгай, ам ында байдал кандыгыл, Юрий Иванович?

— Кызылдың төп автовокзалды хуужудар менде ындыг бодал чок, ол күрүне бүдүрүлгези боон артар-даа ужурлуг. Ону бодумнуң дуржулгамдан көрдүм. Хандагайтыда, Тээлиде автовокзалдарны хуужудуп аппарган. Хандагайтыга турган анаа вокзалды чүү-даа чок үреп каапкан, чүгле дөрт хапазы арткан турган. Ону септээринге хөй акша-төгерик херек апарган, ындыг акша биске кайын турар, кожуун чагыргазы-биле дугурушкаш, септелгезин кылдырткан. Оон дыннаарымга, бир кижиге хуужудуп берипкен болду. Бистиң автобузувустуң вокзалдан пассажирлер алырын безин чоннээревейн турар таварылгалар барып чон хомудан турар.

Үе сандаран, бүгү-ле экономиктиг механизмнер будулуп турда, үстүнде автовокзалдар хуужуттуна бергени ол-дур, оон соонда чаңгыс-даа автовокзал хуужутпаан бис. Тываның кожууннарында шупту 12 автовокзал ажылдап турар, оларның чүгле ийизи орулганы, артканнары карылгалыг ажылдап келген. Карылгалыг ажылдап турар дээш, автовокзалды хаан каапкан эвес, тудуп-ла турар бис. Чаңгыс автовокзалда беш кижи ажылдап турар: кассир, ийи таныыл, одакчы, аштакчы, оон кырынга одаар үүлдүн ортекүнезин салыптарга, чарыгдал талыя бээр.

— Акша-төгериктиң айтыры кончуг нарын, берге үеле болгай, ажылчыннарның шалыцы үе-шаанда үнүп турар бе, 1996 чылда орулгалыг азы карылгалыг ажылдадыңар бе?

— Ниитизи-биле карылгалыг ажылдадывыс, ону колдуунда үстүнде чижектерде база киирдим, ам-даа тайылбырлап көрейн. Бисте кирип турар орулганың 15 хуузун автовокзал, 20 хуузун үндүрүглер, артканын ПАТБ-зи алыр. Ол алган 15 хуу акшавыс үүге-даа четпейн баар. Чайын пассажирлер хөй аргыжын турда, акша черле әлээн кирип кээр, ол акшаны күзүн шуптузун чарыгдап каартар-дыр бис. Автовокзаалдарга хөмүр-даш, кышка белеткелдер дээш кылыр-ла чүве ковей боор. Эңне берге үе бир дугаар квартал, кижилериң аргыжары эвээш. Хуу автобустардан бир рейс дээш, 80 муң рубльди ап тур бис, ынчанмайн канчаар, оларның пассажирлери бистиң вокзалды ажыглап турар болгай. Чамдыктары төлөөр хөңнү чок боордур. Автовокзал иштинде садыглап турар сайгарлыкчылар хүнде 20 муң рубль төлеп турар, базаарда ажык дээр адаанда садыглап турар улус 20 муңну төлеп турда, мында ыгал дыка улуг. Бистиң талавыстан өртекхолезини остүреринде эвес, аргыжын чоруп турар чонга таарымчалыг байдалды тургузар дээш ажылдап турар бис.

Акша-шалың айтырыы кайда-даа берге дээрзи билдингир. Бисте шупту 100 хире кижи ажылдап турар. Бистиң ажылдакчыларывыс туда акша-биле ажылдап турар болгай, шалың бербейн бааргa, олар боттары орелени бээр. Ону болур-чогууру-биле шиитпирлеп турар бис. Бистиң автобузувуска чоруп турар пассажирлер «АСКО» компаниянның камгалалында турарын билип алыңар. Хуу автобустарда ындыг камгалал чок. Орукка чоруп орган, озал-ондак таваржып, балыгланып, кемден, түр када ажылдаар шинээн чидирген болгаш өске-даа таварылгада 1 млн. рубль камгалалдыг болур. Бис кирип турар орулганың 1,5 хуузун «АСКО» компанияже шилчидип турар болгай бис. Пассажирлерни аргыштырарының талазы-биле таарымчалыг байдалды тургузар дээш бар-ла хемчеглерни ап келген-даа бис, моон-даа сонгаар ол дээш ажылдаар апаар.

Ам состу Тываның бир хоочун будүрүлгелериниң бирээзи — Кызылдың ПАТБ-ниң директору Г. И. Тутатчиковка берип көрөөлүцер.

— Тываның иштинде чоруп турар автобустарның билединиң өртээнин дугайында Ю. М. Чижиков тодаргайы-биле тайылбырлап берди. Ам бистиң АТБ-ниң дугайында кысказы-биле чугаалап көрейн. Кызыл хоорайның иштинде пассажирлер аргыштырып турар автобустарның билединиң өртээ өскен деп кызылчыларның чугаалажып турарының дугайында тайылбырлап бээйн. Бир эвес «Союзпечать» киоскузундан абонемент (баш удур садыг аар билет) биледи садыг аарга, оон өртээ 1 муң рубль, автобуска абонемент билет чок олурупчар болзуңарза, 1500 рубльди төлөөр силер. Моңу мынчаар кылганында чылдаганы база бар. «Союзпечать» киоскузунга 1 млн. рубльдиг биледин дужааган болзумза, оон ол хире акшаны алыр мен. Кондукторлар чамдыкта пассажирлерге билет бербейн баар таварылгалар база бар, ол чажыт эвес. Ынчангаш пассажирлерни абонемент билет-биле чоруурунга өөредип эгелээнивис ол-дур ийин. Ийи талага контроль турарга, эптиг болзун дээш. Ажыы-биле чугаалаарга, билет өртээн остүрбээн бис. Ол дугайында чарлалды «Тувинская правда» солунга, «Эфирге» үндүрген болгай.

1996 чылда бистиң будүрүлгевистиң ниити карылгазы 4,08 млрд. рубль болган. Ону тодаргайлап көөрге мындыг: эң-не хөй чарыгдал хоорай транспортунга үнүп турар, оон ниити түңү 2,56 млрд. рубль. Ол бүгү чарыгдалдың чартыындан хөй болуп турары илдең. Кызыл хоорайда 20 хире категорияның ажылдакчылары автобуска халас чоруп турар. Ол кымнарыл дээрге, Иштики херектер яамызының, Айыыл чок чоруктуң федералдыг албаныының үндүруг, транспорт инспекциязының ажылдакчылары дээш санаар болза, кижи-ле хөй. Шынап-ла, хоорай транспортунга коммунизм тургустунганы-биле домей боор-дур.

Чоокта чаа Германияга чордум. Орта чораан дыка хөй солун үүлдерни билип, көрүп алдым. Оон чамдыызын борта ажыглаарын планнап, көрүп тур бис. Германияда кандыг-даа ажылда ажылдап турар, кандыг-даа ат-алдарлыг кижи хоорай транспортунга халас чоруур эрге чок боор чүве чорду. Шупту кижилер толеп турар. Халас чоруп турар кижилер дээш дезин шиитпирлээр апаар.

Бистиң республикавыстың чону колдуу дугуй кырында аргыжып турар улус болгай. Оон өске транспорт ховартаан. Бо харыысалгалыг ажылды удуртуп, башкарып турар кол удуртукчулар «Тываавтовокзал» күрүне бүдүрүлгезиниң начальниги Ю. И. Чижиков, Кызылдың ПАТБ-ниң директору Г. И. Тутатчиков-биле ужуражып, чугаалажып кээривиске, херек кырында автобустарга аргыжарының билединиң өртээ өскээнин номчукчулар эскериптер боор.

Сергей ХЕРТЕК.

Политиктиг амыдырал допчулалы

БАШТАЙГЫ ШАПТАРААЗЫННАР БОЛГАШ ЧАА ТООЛДАР

ТР-ниң Президентизиниң соңгулдалары-биле холбаштыр республиканың политиктиг амыдыралының дугайында сөөлгү допчулалды парлаандан өөр, барык-ла үш ай чедип тур. Бүгү хемчээлдер-биле алырга, черле элээн үе эрте берип-тир. А соңгулда мурнунуң байдалын алыр болза, шынап-ла хөй үе-дир. Эрткен неделяның төнчүзүнде катап бижип кириптим, ынчан октябрьда мээң баш удур чугаалаан чүүлдериниң кол нуруузу шын болуп бадыткаттына бержик.

Номчукчу ынчаардагы, октябрьдагы, үш солунну кайын шыгжап албаан деп, ынчангаш, ол күскү байдалды сайгарганымдан үндүрген түнелдеримни катап сагындырзыма ажырбас боор деп бодай-дыр мен.

Хамыктың мурнунда — кандидат болгу дег кижилериниң аттарының дугайында. Президент эрге-чагыргазы дээш маргылдаага хөй кандидаттар киржир деп ук допчулалга айыткан болгай мен, аа чогум кол күзекчилер мындыг болур дээн мен: амгы Президент Ш. Д. Ооржак, Дээди Хурал Даргазы К. А. Бичелдей, Тыва ресхереглекчилер эвилелиниң даргазы Х. Д. Монгуш база ТР-ниң прокурору А. П. Дамба-Хуурак. Бо одуругларны бижип орарым бо үеде мээң даңзымда кижилериң үжүнге кандидаттарның шынзылгаларын тыпсыпкан. Дөрткүзү база. Оон өске кымыл? А. К. Канзай — коммунистер организациязындан. РЛДП-ниң бо черде кижизи А. Ю. Кашин. Москвада үш чыл чурттай берген К. Д. Аракчаа.

Сөөлүнде адатканнарны хөлчок хүндүлээр-даа болзумза, оларның тиилеп алырының аргазы шоолуг-ла эвес дээр мен. Олар боттары-даа ону билип турлар боор. Ол дугайын элээн каш фактылар, бети дээрге оралакчы президентиниң кандидатураларын шилип алганы безин көрүзүп турар. Кашин эш кыздыр Вусатый казакты шилип ап-тыр, оозу-биле эгезинде тура-ла, тыва соңгукчуларның дыка хөй кезиин «үзе шаап алган». Аракчаа улустуң билбезин Слесарев сайгарлыкчыны ап алган, оозу-биле немей бадылаашкыннар алыры берге-ле боор. Электорат деп атка четкен улус — бистер таныварзывыс үш-үдүрүм кижилерни кайын-на деткий бээр ийик бис аан.

Ынчалза-даа илден-не ужур-утка чок ындыг шиитпирлериң чамдыызын мырынай бөдүүнү-биле тайылбырлап болур.

Оларның бирээзи бо. Декабрьда Дээди Хурал хепхенерген боодунуң-на хүлээп алганы «ТР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» ТР-ниң Хоойлузунга катап эглип келген, чок, ылавылап чугаалаар болза, мындыг уткалыг абзацка эглип келген: «Янзы-бүрү соңгулда каттыжышкынларының, соңгулда блоктарының азы соңгукчуларның эгелекчи бөлүктериниң кандидадын деткин, соңгукчулар ат салыр эргелиг, чүгле чаңгыс ол-ла кандидатты деткип, чаңгыс катап ат салыр». Мында айтып киргеним бо саналга парламент чүге катап эглип келгенил? Сөөлгү состерни овуузунналы тайылбырлаар дээш болбаскыле. ДХ-ниң доктаалын езугаар мен, соңгукчу, ат чыылдазының үезинде хары угда элээн каш кандидатуларны деткиир чөпшээрелдиг апарган мен.

Баштай көөрге, депутаттар соңгукчуга эки кылдыр ажылдап каан ышкаш. Соңгулда мурнунуң кампаниязының бо үе-чадазында ол алыс шилилге кылып албаан дижик — сөөлүнде ылап шилип алыр аргалыг болгай эртик.

Чогум херек кырында алыр болза, мындыг таварылгада илейти кошкак кордакчыларга ажыктыг апарган. Парламент өске чурум доктаадын, мени, соңгукчуну, чүгле чаңгыс кижи дээш ат сал дээн болза, келир үедеги кандидаттарны чайгаар шилип алырының байдалы дыка кадыырап каар. Мен бодаарымга — боттуг, чөптүг чорукка ажыктыг, демократия база каражадавас. Ийе харын, бир эвес ат чыылдазын, шынап-ла, төлептиглерни шилип алырының эге, ылап шынгыы үе-чадазы деп көөр, янзы-бүрү болүктериниң тактиктиг сорулгаларын шиитпирлээр чиигелде деп көрбес чүве болза аан. Хоойлунуң демги ол айтып киргеним нормазын ынчаар тайылбырлаары шыырак болгаш болунга бүзүрелдиг кандидатка чүү-даа бербеан биллингир ышкажыл. А эрге-чагырганы бүгү-ле аргалар-биле чедип алыр сорулга-биле каттыжып алган бөлүк эвилелчилер аңгы херек болбайн канчаар. Үстүнде чугаалааным доктаал оларга аас-кежиктиг арганы берип турар: элээн каш кордакчылар — беш, тос, он кижи — үш-ле муң кижиниң адын салдырып алгаш, мөөң-биле эрте берип болур. Даап чугаалаар болза, олар харындаа, ол-ла каш ат чыыкчыларынга каш калбак ат салыр хуудустарны (бүгү эвилелчилерге) бергеш, оларны, каттыжып алгаш, ажыглап болур-дур-ла. А ол дээрге оюнчук эвес ышкажыл. Ол дээрге үени, нервилерин, хөрекгилерни аажок хойну камнап алыр арга-дыр, ол чорук ат чыылдазының үезинде кандыг-даа шыырак чаңгыс кандидатты эвилелдешкен кордакчылар бөлүүнге бодаарга, илейти-ле, дең эвес байдалга тургузары илдең ышкажыл.

«Экижиди, эде көрген» тайылбырлаашкынның дыка дээштиг уржуктарын херекке алыр чүве болза, парламентиниң ол шиитпирин доктаал хевирлиг кылдыр хүлээп алганы кайы хире чептүг болганының дугайында маргыжып болбайн. Ол айтырыг эдилге эрге-байдалдыг болур база ону хоойлу кылдыр хүлээп алыр уткалыг бе?

Мен бодаарымга, маргыжып, чугаалажып болур чылдак-ла-дыр. Ындыг болзажок кордакчыларның кайызы-даа ону ажыглаваан болдур ийин. Чүге? Чүге дээрге, ындыг тайылбырлаашкын шуптузунга ажыктыг, чүгле чаңгыс Ооржакка ажык чок. Ол аспакче кире халыг бербээн, ол ындыг маргылдажышкынга алыспаан. Ол байдалды өөренип көргеш, ону деткип турар отряд шак ындыг, нарынчыткан сорулганы шиитпирлептер арга-шинээлиг деп көрген хевирлиг. Чогум харын оозу чазыг болбаан.

Мен мону ДХ-ниң декабрьдагы доктаадынын демократияны хөгжүдүрүнүң ылыктыг хөрээнин ужур-утказынга хамааршытыр чугааладым, парламентарийлер ол дээш өлүр-баарын билбес хире турчурлар болгай, бети дээрге ынчаар костуксээрлер аан. Октябрьда кылган допчулалымда депутаттарга хамааршытыр күзелимни ам сактып болур боор.

Ат чыыр кампаниянын кол сорулгазы дүш болган кордакчыларны чайладыры болур ужурлуг деп бодаар мен. Мээң оом үндүрүг толекчизиниң чөптүг негелдезинге үндезиленген турган: мен бир-ле кижиниң политиктиг ойнажылгазын азы улус мурнунга чараш костуксээнин болумнуң карманымдан төлээр хөнүм чок. (Соңгулдаларга чарыгдалдар, оон иштинде кандидаттарның хууда соңгулда фондулары, күрүне бюджединден акшаландырылар. Кандидаттар хөй болган тудум-на, бистиң акша тудар ямызыс хөй каражадаар). Чогум-на, ынчангаш тускай сан ажыткаш, долаа хевирлиг беш-он сая акшаны кандидат бүрүзү киираин деп саналдаан турдум. (Деткимчелиг кижи бүрүзү ол хире акшаны чайлыг чыын аптар болбайн). Бадылаашкыннар санаарыга чедир кандидат туттунун ышдаптар болза, ол демги долаазын дедир чандырыл алыр. Оон бетин демиселин соксадын каар болза, ук акша хилис баары чугаажок.

Парламент октябрьдагы ук допчулалды номчааны аңаа хамааршытыр кылган үүлдериниң биллинин турар, ындыг болзажок, декабрьда ол сыр дедир шимченген. Мээң билип турарым-биле, үндүруг төлекчизиниң бодал-күзелин ол тоон көрбейн барган. Чогум ук бодал ийи-чаңгыстыы эвес турганын ылап билир мен.

Оон өске түнелли оон маңаан херээ чок турган. Бо соңгулдаларга оппозицияның кара чаңгыс илегели ийи дугаар бадылаашкынның болуру болдур эвесне. Бистиң республикавыста хөй-ниитиниң санал-оналын шинчилеп турар-албан чери чок болуп турары арай хомуланчыг. Оны тургузаар дээр болза хөй акшатөгерик тывар аңаар, ындыг болганда бай чагыкчылар херек. Ынчангаш янзы-бүрү хөй байдалдарны сайгарып көрүп турган, шала доратан көргүзүглер алыр үжүрга кижи бо-ла таваржы бээр. Бо таварылгада болза ат чыырының кампаниязының түнелдерин көөру чижектиг. Эң баштай Кашин биле Монгуш ат салган хуудустарны дужааган, олар кандидат болуп эрте бээр хире санга четкеп, чыылдаңы дораан соксадынкаанар. Ындыг болганда, оларның түнелдерин херекке ап сайгарган херээ бар деп бе. А бүрүткеткен өске кандидаттарның эгелекчи бөлүктери колдуунда дөмей үе дургузунда ажылдааннар. Ындыг-даа болза оппозицияның кол кандидады Бичелдейниң безин деткимче бөлүү Ооржактың болүүнден барык-ла үш катап эвээш ат чыын салдырып алган. Спикер дээш ат саны 8 муң, Президент дээш 23 муң кижи ат салган.

Чогум-на ынчангаш оппозицияга бадылаашкынның ийиги туру херек. Бирги турда ыраккы кол сорулга мындыг таварылгада чаңгыс: кол чаржалажыкчының бадылаашкыннарын өскелерже тарадыпкаш, ону үш дугаар кылдыр идип үндүргеш, дараазында кирбес кылып каар. А чоокку кол сорулга дээрге оппозицияның баштының ийиги турже үндүрүп алыры. Ол спикер болзун деп күзел туруп турар.

Бо талазы-биле рольдарның шын хуваажылгазын билип алыр дээр болза, кандидаттарның программазының утказын билир херек. А олар амдыызында чок. Ынчалзажок ол чокка-ла мынча деп сөглеп болур: Монгуш — Семенов деп коштажыг көдээ соңгукчулардан чамдык кезекти чара шаан алзыысса дээн идегел-дир. Аракчаа болза хөрээжен соңгукчулардан болдунар-ла хөй санныг бадылаашкыннарны бодунче «киир шаап» алырын күзеп турар, оон-биле кады интеллигенцияның чамдык кезиин алыксап турар, ол кезик мен дээрге 1990 чылда турганымны бодаарга, көңгүс өске политик, көңгүс өске кижи болдур мен ийин деп чугаалап турар спикерге ол олчаан бүзүревээн кижилер болур.

Бодавыже, ындыг-ла кажар эвес план-дыр ийин ол. Ийе харын, мындыг таварылгаларда кажарлаашкын дээрге-ле ону боттандырарын кандыг арга-биле чедип алырында болуп турар. Ынчалза-даа маңаа оппозиция, харалаан, эрткен үеделги үүлдериниң көөрге-ле биллингир, оңзагай, баш удур биллинмес болгу дег чүү-даа чогаадып ап ыыдаваан.

Соолгу хүнге чедир-ле үргүлүү пенсия болгаш шалын өрезинин дугайында айтырыгны катап-катап көдүрерлер эвесне деп күзүн чугаалааным кол нуруузунда шын болуп-тур ийин. Ындыг болду-даа харын. Бистиң бир телеканалывыска болган бир дамчыдылганы барымдаалаар болза, чамдык депутаттар Кызыл башкыларын кандыг-ла-бир хевир-биле ажыл соксадырынче ажыы-биле куткүп турарын ыятканын безин чажыра аарак, чаап ыыдавадылар эвесне. Чадаана башкыларының эң чоок хуусаада хамык өрени шуптузун, мырыңай үш айга чедир хамык чүвени дуглаар кылдыр төлээрин негээни, ол-ла орукта турар хевирлиг.

Айтырыг шын тургустунган, ким-даа кайын маргыжар деп. Ынчалзажок боттуг байдалды база көөр-ле болгай але. Башкылар боттары ол негелделериниң богун күүсеттинмезин билбейн турар дээр болза, аңаа кайын бүзүрээр деп мен. Ынчангаш негелделериниң ужур-утка чогу баш удур көрдүүнүн каан деп даап бодап ор мен ийин. Бодал илден: угаанныг кижилер билдингир-ле чүвени билбейн баары дээрге өлдептиг болгай. Ындыг болганда эрге-чагырга чазыптар, аңаа чогумчалыг харыы бербейн баар эвесне деп идегел артып турар.

Найысылаллың школачыларының кайда-даа көрдүнмээн дыштанылгазынга хамаарыштыр Кызыл хоорай чагыргаазының төгерик столунуң үезинде чогум-на ындыг болду чоп. Кижиге үештыг тайылбыр кылыр арга бербедилер, түнелинде өскенин карманында акша санап орар кижи апарган. А ол өске-бир үүлүү сагындырыксаан: берге үеде шыдажып үнер дээр болза, бис чоп бис, ог-бүле бис деп чүвени медерээр ужурлуг бис деп чугаалаксаан, ол дээрге боттоттарынга дузалажылга-дыр, ол дээрге бижиттинмээн-даа бол чайгаар күүсеттинер, ыяап сагыыр ужурлуг хоойлу ышкажыл деп. Дузалап көр даап. А ону болүүн арга-биле кылып болур — шыдаш, кезек шыдаш. Ылангыя чугаа сээнинге бодаарга ынай шалынныг кижи дугайын болуп турда, артында-ла оозун сөөлгү катап дөрт айда алган болза аан. Оон башка чоп бис дишкенивис херээ бар бе...

Ол кижи чүгле ону чугаалаксаан, ол четтикпээн азы ынчаар чугаалап шыдаваан. Оон халаптыг чүүл деп чүве үрдүндүрүп алдылар. А хоорай ол үеде хамык акшазын школаларга шалын кылдыр берипкен турган. Өскелерден алган берипкен.

Соңгу чүк чөэлилериниң, кодээ ажыл-агыйның, Хову-Аксының, Ак-Довурактың байдалының темазынга оппозиция эглип кээри чугаажок болбайн, чүү-даа болза сөөлгү үш айтырыгны амгы эрге-чагырганга чыыпырары хей-ле турган-даа болза.

Бо бүгү илдең чүве ышкажыл, «булагайтаашкын» аан. Амгы эрге-чагырганга удурлар бо кампанияга шагда-ла ыяк белеткенген, оларның үези четчир турган, ындыг болганда оларның баштыңнары соңгулда мурнунуң демисели канчаар-даа доостур чүве болза, хөй-ле чүвени баш удур болеткеп алган турган болбайн. Оларның чугаалап четтигипкен үүлдерин бичии сайгарып көрээл даан.

Бичелдейниң чугааларының чаа аяның ниити утказыч мынчаар көргүзүп болур: «Бот-догуннаашкынны мен тып төрүдүп каан мен — мен ону хөөржүдүп каар мен». Бот-догуннаашкын идеязы биске болгаш өске девискээрлерге Прибалтикадан, оон дедир эвес, келгенин эгезинде чугаалап каалы. Ындыг болзажок тактика ёзузу-биле алыр болза, ук чугааны шыырак уламчылап болур хой арга бар.

Оларның бирээзи болза Тыванын болгаш Россияның конституцияларының аразында чөрүшкектерни амгы Президентиже чууй кавыдын болур. Мындыг айтырыг чайгаар тургустунар: амгы Президент федералдыг эрге-чагыргага чүге ындыг тура чок дүжүп берип турарыл? Аңаа удур кижи мынчаар харылап болур: Ооржак хууда эрге-чагыргазын топ-биле үлежиксевес, ол Москвага чагыртыр таварылгаларын калбартыксавас. Ындыг базым кол нуруузунда чогум-на харын Москвага тааржыр кылдыр кылдынары илдең. Аңаа бүзүрептерлер болза, деткиирлер чадавас деп. Ону деткивезе-даа, оода чадаарда Ооржакты деткивээлер деп.

Ол бодалдың кошкак талазы чүл дээр болза, мындыг де: Москвада федералдыг деңнелде тенекпейлер бистин даап билип турарывыстан хөлчок эвээш болдур эвесне. Ергажок экономикалыг республиканың Президентизи кызыгаар чок эрге-чагырганы деп тоолга кым-даа бүзүревес. Ындыг болганда шакла ынчаар соңгудар ужурлуг Свердловск областының азы Приморье крайының губернатору Москвага Болунун негелделерин хой-ле айтырыглар талазы-биле доген турар болза, биске хамаарыштыр кандыг болурун ыяк билирлер болдур ийин. Оларны ол дынаар ужурга таваржып турар болгай але.

Биске ажыглаар дээрге ол идея өске чамдык чылдагаанныг ужун кошкак болун турар. Бот-догуннаашкын хей дээр болза, конституцияны база ынча дээр аңаар. Өскээр чугаалааарга, чок-ла болза чаа конституция чогаадыр аңаар, чок-ла болза ол херек чок деп санаан. Илюмжиновтуң Хову хоойлузу ышкаш чүве-биле ону солуур аңаар. Катап-ла референдумнар эгелээр. Катап-ла иэнгленчир аңаар. Чежеге дээр ынчан кээр бис ынчаш?

Өске чылдагаан — Улуг Хуралдың эң хой кезиниң ону таарышпас деп санаар аңаары. Бот-догуннаашкын биле конституция хей дээр болза, Тыванын чонунуң Съездизин ала-чайгаар тарады сывырары ол болур деп олар билип турар. А Улуг Хуралдың кежигүннеринге мырыңай дем чаа-ла шынзылгалар тывыскан болгай.

Ниитизи-биле чугаалааргa, Бичелдей ол «белеткелин» ажыглап боор дээраинге декабрьның төнчүзүнге чедирле бүзүрээри берге турган. Чүгле ТР-ниң прокурору ТР-ниң Президентизиниң Чарлыынга хамаарыштыр удурланыышкын кылыптарга, бүзүревес арга чок апарган. Хойну чугаалап турар солун документ ол болдур ийин.

Ук удурланыышкынны 1995 чылдың (!) октябрь 16-да Президентиниң үндүргени «ТР-ниң чопунун Улуг Хуралының (Съездизиниң) кежигүннериниң соңгулдаларын чарлаар дугайында» Чарлыынга хамаарыштыр удурланыышкынны 1996 чылдың төнчүзүнде кылганы солун болуп турарын катаптан чугалап каайн. Бир чыл болгаш бир ай дургузунда прокуратура ук соңгулдаларны чарлаанынга көңгүс-ле удур эвес турган. Оон хеп-хенертен чорүшкек чүүл тыва тыртып алган. Өске соңгулдаларның — Президент соңгулдаларының мырыңай будуунунде тып алган дивес силер бе. Ооржак, сен ол чарлыың күш чок болдур деп негээн де.

Элдептиг-ле але. Чарлыкты күш чок болдурары дээрге-ле, соңгулда түнелдерин күш чок болдурары ышкажыл. Соңгуллалар күш чок болган дептер болза, Улуг Хуралды хөрек кырында чок орган кылдыр санаары ол. Ындыг болганда, ол орган чүнү-даа шиитпирлээр эрге чок турган дээр. Дараазында базым — Москвада Ельцинче, Федералдыг Хуралче, Конституция Судунче долгаар: оолдар, бистиң конституциивыстың чамдык үүлдерин РФ-тиң Конституциязынга дүүштүрер дугайында документилер чорудуп турган бис але, ол хей, баштактанып турганывыс ол-дур ийин дээр.

Курлактан куду шанчар деп чүве ол эвес деп бе... Прокурорнуң бир чыл ажыр озалдаан удурланыышкыны бүгү республиканы, бүгү чонну чурт мурнунга хөк кылдыр салы бербээн бе. Ол дээрге, сос-биле ойнаан дээш буруум миннин чугаалаарын, хөк эвесле болгай. Бодунуң аймак чонун ынчаар дорамчылап көөрү хай-бачыт эвес чоор бе.

Ол удурланыышкын дээрге прокуратураның политикаже кире берип болурунуң бөза ооң уржуктарының дугайында, ол азы бо политиктиг бөдүктүн, ол азы бо политиктиң салдарынга алзы берип болурунун дугайында мээң ондаксынын турганымнын көскү бадыткалы болу берди.

Бистин бо таварылганыстa политиктиң ролюн прокурор боду күүседирин орландажы тур. Ажылынан үнмээн, ажылдан турар прокурор.

Ол онзагай, элдеп удурланыышкын дугайында чугааны тоңдүрүп тура, чаңгыс чүүлдү немеп каайн. Улуг Хуралды узуткаары амгы үеде чүгле чаңгыс политиктиг күшке — ТР-ниң Дээди Хуралынга — ажыктыг. Чогум-на Съездиниң кежигүннери сайыттар шалынныг 33 депутатты тудуп, ажаап-тежээриниң херек чогунуң дугайында айтырыгны көдүрген болгаш ону тургузарын уламчылап турарлар, олар ындыг хоойлукудулга органы бистиң республикага ажык чок ямбыыргал, аар өртөктиг чүк болгаш дээжи кошкак херек деп санап турарлар. Амгы парламентини Съезд чайлыг солун шыдаар.

Оппозицияның Съезлиге ынак эвес болурунуң база бир чылдаа бар. Ол орган турда, Президентиниң болгаш премьер-министрниң албан-дужаалдарын аңылаарының идеязы херек кырында бүтүнмес болун турар, Ооржактың удурланыкчылары оон салдынмайн келгеннер болгай. Ындыг аңылаашкынны кылыры оларга, соңгулдалар кандыг-даа түнелдиг болур болза, чугула. Оппозиция тиилеп-даа алыр чүве болза, бөлүглежиишкин ачыышны тиилээр. Ындыг болганда, эрге-чагырганы болгаш албан-дужаалдарны үлежири албан аңаар. Албан-дужаалдар хей болган тудум-на, экизи ол. Оон-биле чергелештир ол-ла Каадыр-оол Алексеевичиниң хүннүн-даңның даржыктыг ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлеп ажылдаар чаңчылы, шаг-шинээ турбаан болгаш чок болуп арткан-да. Ынчангаш ук ажылды эрецгей сайытка «бүзүреп» каарын планнаан турары чугаажок. Шын харын, ону кылыр мурнунда тиилеп алган болза эки-ле болбайн...

Тиилеттирин алган таварылгада күүсекчи эрге-чагырганың эң улуг албан-дужаалдарын аңылаары — тиилекчини орта ажыл чок арттырып, ону чүгле төлээлекчи чанчын болдурар, эрге-чагырга талазы-биле кол бүрүн эргелерни чазак баштыныче шилчидер, а ону Дээди Хурал бадылаар болгай. Ынчалзажок ол арга ажылдан турар Съезд турда бүтпес. Ындыг болганда — Съезд чок болзун, ынчан айтырыг база чок болур.

Ынчангаш прокурорнуң удурланыышкыны — хөй янзы сорулгаларга ажыглан болур дээштиг херек. Бүдер бе ол ынчаш? Хоойлу-дүрүм сагыырын харылап турар кижиниң курлавырлан алган ындыг аргалары кайы хире хөйүл? Берге айтырыг.

Чүү, кандыг-даа болза, удур ажыглаар «кара» материалдарны белеткеп алыр бүгү аргалар оппозицияга турган. Бир-тээ, оларны ажыглан эгелеввэн болганда, «белеткелчилернин» оозунга боттары безин эки-ле илегевейн турары ол ыйнаан. Ындыг барымдааларны сөөлгү хүннерде болгаш шактарда ажыглаар ийик чоп, чүге дээрге ынчан чижикчи алыс шынны катап чугаалаар аргазы чок болур.

Шын харын, чоокта чаа парлалга конференциязынга Бичелдей кандидаттарның чаагай чаңныг болурунун дугайында бир-ле дугуржулгага ат салыксан турарын медегээн. Ол дээрге, Чеченниң соңгулда мурнунуң кампаниязының дуржулгазындан «ачылап» алганы пропагандисчи овуузун ышкажыл. Чүгле Аллахтың тура-соруу күштүг болур Чеченге ындыг документ херек-даа ыйнаан. А бистер, Бурган авыралында, ындыг таварылгаларга көрдүнген хоойлулардыг болгай бис, оларда кандидаттарның болгаш оларның командаларының канчаар хөделирин делгеренгей кылдыр тодарадып бижип каан. Хей-ле чүве кылган херээ чүл деп. Ол-ла парлалга конференциязынга Бичелдейниң соонда чүве чугаалаан ооң эжи Козлов чазакче, чымчады чугаалаарга, сеткил-хөөн, ажыныш кызыгаар чок ойнаан шүгүмчүлелин то тудупкан, артында-ла ону чаагай чаң сицникээн состер-биле «күүсеткен».

Өске кордакчыларның «саадаанда» көскүлеп болгаш дээштиг чепсектер бар, чогун амдыызында кым билир боор. Олар боттарын көргүзүп четтикпээнин, азы амдыызында далашпайн турарлар. Далашпайн турар дээни-ле шын боор. Байдалды сайгарып көрүп турарлар. Марттың 16-же дорт үнерлериниң аразында, Аракчаа, Дамба-Хуурак болгаш Бичелдей ышкаш, боттарының эвилелчилерин, ындыг болганда демиселинин тактиказын тодарадып алганнар эвээш хире.

Чижээ, Бичелдей — Канзай деп эвилел тургустунун болуру бүзүренчиг эвес. Ширшинниң, Канзайның үеселгалы коммунистер 1980—90 чылдарның Каадыр-оол Алексеевичизин утпааннар боор, ол кандыг-даа политиктиг «хеп-сынны» шенеп кедип турган болгаш турар-даа болза аан. А Улуг Хуралды долгандыр шүүлгүлешкин эрги балыгларга аарышдыр дегген болбайн. Съездиниң чоктагы чыыжыны болган болуушкуннар спикерниң политиктиг ат-алдарынга шынап-ла, аарышкылыг кылдыр дегген бир дугаар таварылга болган. Бүгүде дыннап турда мегечи сеп деп буруудаттырары, шынап-ла, аарышкылыг болбайн. «Центр Азии» солуннуң номчукчуларын илейти-ле соора угааткан дээш Улуг Хурал мурнунга буруузун миннириче Бичелдейни коммунистер ынчан албаладаан. Ук солунга интервьюзунга ол Улуг Хуралды чаңгыс удаа чыырга-ла, Дээди Хуралдың будун чылдагы бюджединге деңгыгы акыт үнүп турар дээн кижи-дир. Кезек үеде угаан солуудай берип-тир деп ону тайылбырлаар арга чок хире. 60 миллион биле 2 миллиард канчап-даа деңнештирер арга чок акшалар ышкажыл.

Тыва республиканың эвилелиниң даргазы Х. Д. Монгуштуң соңгулда мурнундагы салым-чолу оон-даа тодаргай эвес. Ындыг болзажок, олар Семенов-биле нелээ арткан айларда боттарының ажыл-херээн чогудуп, Бичелдейниң блогу биле Ооржактың аразындан сывырлып үне бээрин орландажырлар боор деп чугаалап болур. Ол дээрге болун боду баш билир төл болгай. Кол-ла чүве, нарын хире сагындырар сорулганы чедип алырына ол шыңгыы барымдааларлыг. Бирээде, ол дугайын октябрьда демдеглеп турдум — кожпо магазиннери болгаш оларның садыгжыларының нүүрүнде четчир хире суртаал-пропаганда чорудар четкилиг. Ийиде, көдээ чурттакчыларның өрелериниң даңзызы. Белеткел ажылдарын чорударының орнунга РХЭ системазында бараанналры чээлиге бээр практика соолгу чылдарда тывылган. А ажыл-агыйларның складтарында, кодээ ишчилериниң амбарларында эрткен, бурунгу чылдарның «дужуду» — өшкү, хой дүгү чытышаан дивес силер бе. Эмгежок акшаны өлүглендирип каан өрелер даңзызы, Монгуш боду күзевес-даа болза, соңгулдалар түнелинге салдарлыг болун болур. Өрелиг кижи хостуг кижи болун шыдавас.

Кандидат Ооржактың бир дугаарга күштүг «көжү» — кылдынган хемчеглер дугайында Тыванын Президентизиниң болгаш Чазааның Күрүне плеткели болган деп санап болур, ону «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга субботада парлаан. Ында дыка хөй айтырыгларга делгеренгей харыыларны берип турар. Чогум ооң кол утказын маңаа чугаалаваайн. Суртаал чорудуп тур сеп дивези-биле.

Президентиниң оппонентилериниң туружундан безин көөр чүве болза, илеткелли парлааным дидим чорук деп санавас аргам чогул. Кандидат кылдыр бүрүткедириниң бүдүүзүнде кым ындыг базым кылып диттигерил. Ол дээрге, чаржалажыкчыларынга кыйгыдыр: шүгүмчүлеңер, буруу шавыңар, мен ышкаш кылыңар.

Өттүүксээрлер бар ирги бе?

Ю. ТАС-ООЛ.

АНЫЯКТАРНЫҢ ЫДЫКТЫГ ХҮЛЭЭЛГЕЗИ

«Тыва Республиканың девискээринден шериг албанынче кыйгырткан болгаш шериг албанындан кара туразында дескен хамаатыларның дугайында» айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (Парламентизинге) дыннаашкыннардан СҮМЕ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының парламент дыннаашкыннарының киржикчилери «Тыва Республиканың девискээринден шериг албанынче кыйгырткан болгаш шериг албанындан кара туразында дескен хамаатыларның дугайында» айтырыгны бүгү тала-биле чугаалажып көргеш, бо талазы-биле чамдык ажылдарны чорутканын демдеглээн.

1996 чылда Кызылда 31965 шериг кезээнден албаны кара туразында каггаш, дезип чоруткан 165 шериг албанныг кижини илередип тыпкаш, 26 кижини шериг албаны эрттирер черинче дедир чоруткан. Шериг прокуратуразының дилеп турганы 38 кижини туткаш, чогуур хемчээн алган. Ынчалза-даа бо ажылдың түнелиг чавыс бооп турар. 1996 чылдың декабрь 1-де байлал-биле алырга, шериг албанындан кара туразында дескен 467 кижи илерээн. Республика девискээринге янзы-бүрү кем-херек үүлгедиишкиннери кылган 31 кижини шииткен.

Бистиң республиканың девискээринден шериг албанынче кыйгырткаш, боттарының албанын кара-туразында каапкан дескеннериниң үүлгеткен херектериниң кол чылдагааннары болза:

— шериг албанынга кыйгыртканнарны берге байдалдарга белеткел чок болганы;

— Россия Армиязының хүрээлецинге албан эрттиреринге хамаарыштыр шын эвес тургустуна берген болгандал;

— дескен шериг албанныгларны кезетпейн турары;

— кара туразында дескен шериг албанныгларны дилеп, тудар талазы-биле эргехоойлу органнарның харылзаазы четпейн турары;

— чамдык шериг кезектеринде кижилернин эш-өөрүн бастып, дарлаар чоруктар;

— шериг албанындан дезер чылдагааннарны шериг комиссариаттарының талазындан долу кларетпейн турары;

— чамдык шериг албанныгларның моральдыг бүдүжүнүң чавызы, албан-хүлээлгезин соора билип турары;

— кижизидилге ажылының четпейн турары;

— дезин турар шериг кижилерге, оларның ада-нелеринге тайылбыр ажылының четпези;

— шериг-патриоттуг темага хамаарыштыр материалдарны парлалгага, радиога, телевиденнеге чедир кылбайн турары;

— ниити өөредилге болгаш профессионал өөредилге черлериниде кижизидилге ажылының четпези.

Чогумча чок мындыг байдалдыг үүлдерни чайладыры-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламентизи) дараазында сумелерни кадары чөптүг деп санап тур:

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламентизи)

1. Тыва Республиканың «Өөредилге дугайында» Хоойлузунга школаларга шериг-ниң эге өөредилгезин киирер дугайында немелдени киирер. Ону 1997 чылдың февральда күүседир.

2. Кызыл гарнизонунуң чанынга шериг прокуратуразын турузар дугайында дилегни РФ-тиң Прокуратуразынга тургузар. 1997 чылдың январьда боттандырар.

Тыва Республиканың Чазаа:

1. Аныяктарның шериг-патриоттуг кижизидилгезиниң талазы-биле Тыва Республиканың программазын ажылдап кылыр болгаш Дээди Хуралга киирер. 1997 чылдың февральда боттандырар;

2. Шериг кезектерин кара туразында каггаш, дескен кижилерни дилеп, тывар талазы-биле тарыштырылга төвүн тургузаар;

3. Шериг кезектериниң кара туразында дескеннерни кады дилеп, тывар оперативтиг бөлүктү республиканың шериг комиссариадының, ИХЯ-ның, шериг прокуратуразының төлээлериниң тургузар;

4. Камгалал-спорт техниктиг ниитилелге (КСТН) материалдыг дуза кадарының аргазын тургузар;

5. Шериг албанындан кара туразында дескен кижилерни дилеп, тывар, ындыг чоруктарны болдурбас талазы-биле кожуунчер, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының даңгаларын Чазактың хүралынга доктаамал дыннаар.

Тыва Республиканың Дээди суду:

Шериг кезектериниң дескен кижилерге хамаарыштыр кожууннар болгаш Кызыл хоорай судтарының көрген кеземче херектерин хайгаарал кылдыр хынаар. 1997 чылдың I кварталында.

Тыва Республиканың Прокуратуразы:

«Шериг хүлээлгезиниң болгаш шериг албанының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күүседири-биле шериг албанынга келдириишкиннерни белеткээр база эрттирер, чер-черге шериг учеттарын организастаар талазы-биле прокурор хайгаралын күштелдирер. Бо ажылды доктаамал чорудар.

Иштики херектер яамызы:

Республиканың шериг комиссариады-биле кады албан эрттирини турар черлерни кара туразында каггаш, дескен шериг албанныгларны дилеп, тывар ажылдарны организастаар. 1997 чылдың I кварталында.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара шериг яамызы [illegible] **ажылга хаара шериг** [illegible] **тудар ажылдарны доктаамал чорудар.**

Тыва Республиканың Өөредилге яамызы 1997 чылдың I кварталында ниити өөредилге черлеринге шериг-патриоттуг ажылдарны күштелдирер тодаргай хемчеглерни ажылдан кылгаш, хүлээп алыр. 1997 чылдың февраль айда шериг-ниң эге белеткелин республика школаларынга киирер талазы-биле санаашкыннарны болгаш документилерни белеткээр.

Республиканың Юстиция яамызы келдириишкинге баар назылыг аныяктар ортузунга эрге-хоойлу пропагандазын организастаар.

Республиканың шериг комиссариады кожууннарны, хоорайларның шериг комиссариаттарының чанынга дурганнан дескен шериг албанныгларны ажылдап чорудар хой-ниити комиссиязын 1997 чылдың январь-февраль айларда тургузар. ИХЯ органнары ооң иштинде Хакас Республиканың ИХЯ органнары-биле медээлер солчур ажылды доктаамал чорудар.

Республиканың келдириишкин комиссиязы өг-бүлезиниң азы кадының байдалы-биле шериг албаны эрттирериниге таарышпас кижилерни илередир ажылды доктаамал күштелдирер.

Кожууннар, хоорайлар, сумулар чагыргалары шериг кезектерин кара туразында каггаш чоруткан кижилерни илередип тывар, оларны-биле тайылбыр ажылын чорудар. Албанындан дескен кижилерни албан-дужаалдыг кижилерниң талазындан чажырар чоруктарны болдурбас.

Шериг — эрге-хоойлу биллиглериниң талазы-биле шериг-патриоттуг кижизидилге база пропаганда ажылын массалыг информация чепсектериниге доктаамал организастаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

ЫРЛАП БЕРЕМ

Ырлап берем, эге-состүп башкы чажыт ортулуу боор, ынак черим караамга бо чуруттунаун, чуртталганың кадыр-берттиг оруктары шоңнап каапкан чүрээм аяар таалалга алзы берзин. Ырлап берем, чавыт бажың чанында ол ногаан шиви ууттунмас ак харын аспактапкан кыйыыбиле эртеримни манааш, шылап-могаан турган дег-дир. Ырлап берем, кырган-авам Эгерек деп калдар ыды оюн эреп, огланын каап, дээскинген дег кыныңы кээр-дир. Ырлап берем, доора бо кудумчуда каш бажың соңгалары катап база чырып келзин, шагда калган авам, ачам «дүнгүр чучуу» ойнаан менн чаптап, манап орган ышкаш дег-дир.

Ырлап берем, бүткен-бүтпээн күзелдерим астырып каапхензиг када, суурумга чедип барып, хойну бодаан хорем чүрээм оожуктуруп, чүректен кээр, кижи күжүр адыг билбес оожургалдан эккеп көрем...

*Галина

НАРЫН АРГАЛЫГ, «ИЛБИ-ШИДИЛИГ» АЯС МӨГЕ

АЯС Монгуш. Бо ат чүгле Тыва-да эвес, Россиянын Тыва-биле кожа-хелбээ чердери болгаш харын-даа мөгелер чурту Моолда безин сураглыг аппарган. Наадымның бөш дакпыр чемпиону, Тыва күрүнеиң Арылаң мөгези, Азия диптиң хостуг хүрешке чемпиону, Моолдуң аймак Арылаңы, тыва, хостуг болгаш самбо хүрештерге спорт мастери — бо бүгү 24 харлыг, хып дээн, чалыы назынында аныяк мөгениң чедиишкиннери-дир. Бистиң республикага тыва мөгелериң аразында бо хире бедикче көдүрлүп, ынча хөй алдаратты чедип алган мөге ховарла! Наадымга беш улай шүүлген мөгени мен черле сагынгаш тыппас-дыр мен.

Ам оон допчу намдары-биле кыска таныжыптаалынар: Чөөн-Хемчик кожуунуң Баян-Тала суурунга 1973 чылдың апрель 2-де Семис-оол Сорукуевич, Кара-Бызаа Бырлынмаевна оларның өг-бүлезинден бичии оол чырык чер. кырынга төрүттүнүп келген. Баян-Тала дээрге черле мөгелер чурту деп демдеглеп каары артык эвес.

Оон төрелдери Аяс бичии турда-ла, Кызыл кожуунуң Шамбалыг суурга кежүп келгеш, малчыннай бергеннер. Аяс Шамбалыг школазын 1990 чылда дооскан. Ол аданезиниң 4 кызының, 2 оглунуң ең хеймери. Оларның өг-бүлези найыралдыг, күш-ажылга ынак. Угбалары шупту дээди болгаш ортумак эртемниг. Акызы Владимирни Тывада билбес кижи чок дизе, кандыг-даа хөөрем чок.

Тыва хүрештиң нарын аргаларын, «илби-шидизин» Аяска оон акызы Владимир, оон соонда сураглыг мөге, тренер чораан Чадамба Оржак өөреткен.

Тиилелге деп чүвениң «амдан-сүүзүнүн» Аяс бир-ле дугаарында 9 класска өөренип турган, Чөөн-Хемчикте «Искра» колхозтуң 40 чыл оюнга 128 мөге аразынга хүрешкеш, 8-ке арткаш, шенеп корген. Оон бээр-ле «хүреш аарыындан аараан». Хүреш ам оон салым-чолу, ажылижи, өөрүшкү-мунгаралы апарган.

АНЫЯК мөге Аяс Наадымга бир дугаарында 1991 чылда 18 харлыг турган шүүлген. Улаштыр 1992 чылда база-ла аңаа быражыр мөге чок болган. 1993 чылда Моолдуң тулган мөгелериниң бирээзи, делегей чемпиону, ынчан Аяска көөрде арга-дуржулгазы улуг Балчинян-биле үжүүрлешкен. Оон соонда Тывага болуп эртип турган улуг хүрештерге Аяс чарның довуракка дээртип көрбээн. Моолдун каш дакпыр чемпиону Баянмунхка тураскаатка Улангомга болган маргылдаага бүгү моол аймактардан келген мөгелерниң аразынга Аяс база шүүп каан. 1996 чылдың Наадымынга шүүлүр дээш келген хиреліг моол мөге бистиң шыырак дээн мөгелериисти безин чиик октап турган, Аяска таварышкаш кагдырган. Оо, ынчан Аяс эвес болза, та, чүү болур ирги, берге-ле турган болдур ийин! Ол моол мөге Аясты баштай түрүп турган, оон хары чүгле 24, шеригден чаа халашкан, бот оол дээрзин билип алза эки. Меңээ кымдаа шүглүр болза дөмей-ле. Та Монгуш, та Куулар, Салчак, Соян, Ондар, Ооржакдаа шүүлгей-ле. Чүгле тыва черге, бодунуң чонунуң аразынга, барып-барып тыва хүрешке өске черден келген мөгеге октадыптывас-ла болза, тыва чонга хүндүткел, чоргаарал ол-дур.

Оон ыңай парлалгада солун, сеткүүл арындан кандыг-даа статьяларны номчуур-ла-дыр мен. «Суму чергелиг хүрештерге ат-алдарлыг мөгелер бичии оолдар октагылааш, шаннал-макталыбысты алган» суг-суг дээн ышкаш. Харын ында база айтырыг бар-ла. Ынчалзадаа шак ындыг маргылдаалар эрттирерде оон организакчылары мөгелерни боттары чалап аар-дыр. Аалчыны чалап алгаш, «ажы-чемим ижипти» — деп соондан хөмүдап, алгырган херээ чүү деп.

Мээң билирим, шынап-ла, шаанда суму мөгелери сумузунга шүглүр. Оларны ол «сумунуң мөгези» деп улус шупту биилир боор чүве. Ам сактып чоруурумга улуг Чыргакының мөгези Монгуш Чола (аныяк шаанда), Аныяк-Чыргакының мөгези Куулар Маспык, Чыраа-Бажының мөгези Монгуш Бүрбү, Дагыр-Шеминиң Сат Сагбалдай, Шеминиң Куулар Токпак дыынмайн, быжыгланып турупту. Мөгелерни хончулаштырыптарга, моол мөге Аясты көдүрүп-көдүрүп салырга, ол шуут тоовады. Оон Аяс бир арга ажылаваш, калбак чарын кырынга дүжүрдү. Олла болгай, Өр хей! Тываның адын сыкпадың, чонуңнуң хей-аъдын көдүрдүң. Тываның мындыг ховар дээн оглу стадионга үнүп кээрге, көрүкчүлер бут кырынга уткуур болза эки. Ону төрээн ие — маадыр ие-дир. Мен хууда күдүк базып тейлээш, ол хүндүлүг иеге шак ындыг оолду тыва чонга чаяап бергени дээш, чүс катап өөрүп четтиргеним илередир мен.

АЯСТЫҢ аажы-чаңы онза кижи. Бодунуң дугаиын айтырарга арап деп-ле харыылаар. Шүглү бергенде эмин эрттир хөөреп, девиден-даа турбас, чоргаар, турамык хевир көргүспес.

Улуг хүрештер болганда, Аяска көрүкчүлериң хамаарылгазы чаңгыс аай эвес. Эки сеткилдиг, сагыш човангыр, хүндүлээчел кижилер аңаа чоргаарланып, байыр чедирип чоруурлар. Оонбиле чергелештир бисте адааргаачал, чер-чурт, дөргүл-төрел, аймак-суму тыртыжар чорук ам-даа көскуледи кончуг-ла ийин. Чамдыкта ыянчыг, чованчыг-даа апаар-ла. Чамдык аныяктар безин «Бо ашак үргүлчү шүглүр» дижирлер. «Ашактың» жак өөреткен.

Тиилелге деп чүвениң «амдан-сүүзүнүн» Аяс бир-ле дугаарында 9 класска өөренип турган, Чөөн-Хемчикте «Искра» колхозтуң 40 чыл оюнга 128 мөге аразынга хүрешкеш, 8-ке арткаш, шенеп корген. Оон бээр-ле «хүреш аарыындан аараан». Хүреш ам оон салым-чолу, ажылижи, өөрүшкү-мунгаралы апарган.

АНЫЯК мөге Аяс Наадымга бир дугаарында 1991 чылда 18 харлыг турган шүүлген. Улаштыр 1992 чылда база-ла аңаа быражыр мөге чок болган. 1993 чылда Моолдуң тулган мөгелериниң бирээзи, делегей чемпиону, ынчан Аяска көөрде арга-дуржулгазы улуг Балчинян-биле үжүүрлешкен. Оон соонда Тывага болуп эртип турган улуг хүрештерге Аяс чарның довуракка дээртип көрбээн. Моолдун каш дакпыр чемпиону Баянмунхка тураскаатка Улангомга болган маргылдаага бүгү моол аймактардан келген мөгелериниң аразынга Аяс база шүүп каан. 1996 чылдың Наадымынга шүглүр дээш келген хиреліг моол мөге бистиң шыырак дээн мөгелериисти безин чиик октап турган, Аяска таварышкаш кагдырган. Оо, ынчан Аяс эвес болза, та, чүү болур ирги, берге-ле турган болдур ийин! Ол моол мөге Аясты баштай түрүп турган, оон хары чүгле 24, шеригден чаа халашкан, бот оол дээрзин билип алза эки. Меңээ кымдаа шүглүр болза дөмей-ле. Та Монгуш, та Куулар, Салчак, Соян, Ондар, Ооржакдаа шүүлгей-ле. Чүгле тыва черге, бодунуң чонунуң аразынга, барып-барып тыва хүрешке өске черден келген мөгеге октадыптывас-ла болза, тыва чонга хүндүткел, чоргаарал ол-дур.

Оон ыңай парлалгада солун, сеткүүл арындан кандыг-даа статьяларны номчуур-ла-дыр мен. «Суму чергелиг хүрештерге ат-алдарлыг мөгелер бичии оолдар октагылааш, шаннал-макталыбысты алган» суг-суг дээн ышкаш. Харын ында база айтырыг бар-ла. Ынчалзадаа шак ындыг маргылдаалар эрттирерде оон организакчылары мөгелерни боттары чалап аар-дыр. Аалчыны чалап алгаш, «ажы-чемим ижипти» — деп соондан хөмүдап, алгырган херээ чүү деп.

Мээң билирим, шынап-ла, шаанда суму мөгелери сумузунга шүглүр. Оларны ол «сумунуң мөгези» деп улус шупту биилир боор чүве. Ам сактып чоруурумга улуг Чыргакының мөгези Монгуш Чола (аныяк шаанда), Аныяк-Чыргакының мөгези Куулар Маспык, Чыраа-Бажының мөгези Монгуш Бүрбү, Дагыр-Шеминиң Сат Сагбалдай, Шеминиң Куулар Токпак дээш-ле чоруп каар чүве. Ам шынап-ла, сумулар мөгелерин тодарадыры бергедээн-дир. Ол дээрге, чүгле хүрешти эрттирип турар организакчылардан хамааржыр.

База бир айтырыг. Амгы үеде «Кожуун начыннары» деп чарлап турар мөгелериниң иштинде чүгле Чөөн-Хемчиктиң мөгелериндеи башка, өскелеринде шынзылга документилери чок: «суму Начынынга» суму чагыргазының, «кожуун Начынынга» кожуун чагыргазының шиитпири-биле аттарны тывыскаш, тускай документилерни бээр чурумну тургузар өйү келген. Тыва Республиканың «Арзылаң», «Чаан» мөге деп бедик аттарын чүгле ТР-ниң Президентизиниң Чарлыы-биле тыпсыр чурумнуг дээрзин демдеглээн.

Солуннарга чамдык бижикчилер-даа, азы чугаа-даа аразында «мөгелерни ынча дыка шаннап турган чоорул» дээн хөөннер тывылган. Ол черле шын эвес. Бирээде, хүреш дээрге кара-дерин төп, кадыын бөзин чидирип турган, тиилелге чедип алыр кадыг ажылдыг. Ийиде, мөге дээрге талант-дыр. Халас чашканнап чоруур талант чок деп чүве кымга-даа билдингир. Күжүн, мергежилин, тиилелгеге чүткүлүп четчир болза, хүнүн-даа шүглүп тур. Алган шанналыңны халас чашканнавайн, камныг-хумагалыг чарыгдап, рынок-туң кадыг-берге чалгыынга алыспас кылдыр ыжыгланып ап чор деп мөгелерге мээң чагыым ол.

Бодап-даа көрүнер. Бөгүн аныяк мөге он чыл болгаш назыны улгаткаш, хүрештен үнер. Оон соонда ол кижи амыдырап, чурттаар-ла болгай. Моон соңгаар мөге кижиниң социал-камгалалының дугайында хоойлу-дүрүмнү ажылдап кылыр үе келген.

Сөөлгү чылдарда Тыва Республиканың Чазаа, Президент Шериг-оол Дизижикович Ооржак спортче, эң ылангыя тыва хүрешче онза кичээнгейни салып турар. Оон чижээнге 1991 чылдың декабрь 16-да Чазактың хүлээп алганы «Тыва хүрешти моон соңгаар сайзырадыр дугайында» доктаалын, акша-төгерик нарын-берге шагда мөгелериниң шаннал-макталын бедидип, Наадымга шүүлген мөгеге Президент боду шаннаалды тыпсып турарын хамааарыштырып болур. Республиканың Спорткомитеди, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Сүт-Хөл болгаш Улуг-Хем кожууннарның чагырга черлери тыва хүрешке боттуг дузаны чедирип турарын айтыры артык эвес.

Тыва чоннуң салгалдан-салгалче дамчып келген, өртээ турбас алдын эртинези, чоргааралывыс тыва хүреш улам сайзырап, Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш, Суктер Шимет, Чимит Куулар, Алдын-оол Куулар, Вячеслав Монгуш дээн ышкаш алдар-атты мөгелер улам хөй-ле болзун.

Шулуу КУУЛАР.
Республиканың тыва хүреш федерациязының даргазы.

Төрүттүнген хунунер-биле!

Бо хүннерде бистиң эргим эживис, акыыс Павел Түлушевич СУВАННЫҢ төрүттүнген хүнү. Ол Красноярскиниң эмчи институдун дооскан, амгы үеде Чаз-Хөл эмнелгезинде бичии уруглар эмчизи болуп ажылдап чоруур. Бо чылдарның дургузунда хөй-ле чашты аарыг-аржыктан камгалап, ак сеткилдиг ажылдап келген. Ол чүгле эмнелгеде ажылы-биле кызыгаарланмайн, кожуунда хөй-ниити ажылының идепкейлиг киржикчизи.

Чоннуң амыдырал-чуртталгазын эжиждер ажылды шиитпирлежип шыдаар деп идегелди сонгукчулар көргүскен болгаш Улуг Хурал кежигүнүнге соңгаан.

Павел Түлушевич — дунмаларының чоргааралы, деткикчизи, өг-бүлезиниң чөлеңгинжи. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип, аас-кежикти, чедиишкиннерни кидыкшылды, узун назылаарын күзеливис!

Өөнүн ишти дунмалары, күдээлери.

Бистиң ынак ачазыс, кырган-ачавыс Хертек Балданович БАДЫРАА бо хүннерде төрүттүнген хүнүн демдеглээн. Ол хөй чылдарның дургузунда иштики херектер шугумунга макталдыг ажылдап, чонунга ак сеткилиг бараан болуп келген. Ачавыс амыдыралдың бергезинге торулбайн 5 оолларны өстүрүп, эртем-билигге чедирип каан. Эргим ачавыска 60 харлаан кбилейин таварыштыр чоргааралдың, ынакшылдың сөстери-биле байыр чедирбишаан, бичии кызывыстың кырган-ачазынга тураскааткан шүлүкчүгежинден каш одуругларны бараалгаттывыс:

Алдан харны харлавыткан
Ак-көк баштыг кырган-ачам
Ажы-төлүн бистер-биле
Ам-даа 100 чыл чурттаар болзун!
Амыдырал-чуртталганга
Аас-кежик, өөрүшкүнү
Узун назын назылаарын
Уруглары күзеп чор бис!

Хүндүткел-биле оолдары, кезээттери, оларның уруглары.

ЧАРЛААЛДАР

АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИ БЕДИК

Өөредилге черинге секретарь хереглеттинип турар:

НЕГЕЛДЕЛЕРИ: орус дылды эки билир, дээди өөредилге чери дооскан, 25-35 хар иштинде назылыг, бижик кагар машинага эки парлаар, хандырылганы болгаш улустар-биле эки чугаалажып билири кончуг чугула, кадыкшылы эки болур ужурлуг.

Англи дыл болгаш компьютер билири күзенчиг.

Ажыл стажы 5 чылдан эвээш эвес, ажылынга кичээнгейлиг болуру албан.

Херек документилер: диплом, күш-ажыл дептери, хүндүлел бижик (бар болза), 2 (4×6) фото-чурук).

Телефоннар: 3-39-42, 3-86-46.

КРЕДИТОРЛАРНЫ МАНАП ТУР

Агроүлетпүр банкының чөвүлелиниң шиитпири езугаар 1996 чыллың декабрь 14-тен эгелеп тус банкының Чаз-Хөлде, Самагалдайда, Бай-Хаакта киллдистери дүшкен дээрзин Агроүлетпүр банкызының Тыва девискээр салбыры дыңнадып тур. Бо талазы-биле бүгү айтырыгларны шиитпирлээри-биле комиссия ажылдап турар болгаш Чаа-Хөл, Бай-Хаак суурда киллдистернин актив-пассивин банкының Кызыл хоорайда балансызынче. Самагалдайның банкының Эрзин суурда киллдизинин балансызынче шилчиндер.

Айтырыглыг, негелделиг кредиторларны 1997 чыллың март 25-ке чедир дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 37 а база тус киллдистерниң турар черинин аайы-биле комиссия хүлээп алыр.

АУКЦИОНГА КИРЖИНЕР

Тыва Республиканың Күрүне эт-хөренгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди 1997 чылдын январь 30-де эдилелге турган машиналарны садар аукцион эрттирерин чарлап тур:

Машиналарның марказы	үндүрген чылы	эге өртээ, муң рубль.
1. ГАЗ-66 (техниктиг дуза машиназы)	1986	9000000
2. ИЖ-2715	1989	6300000
3. Автокран «ЗИЛ-130»	1984	артык кезектерге
4. Автокран «ЗИЛ-130»	1985	
5. Авточүдүрүкчү	1986	4000000
6. Орумнээр станоктар	1992	1200000
7. ЗИЛ-131 (фургон)	1988	10300000
8. Краз-255 В (тягач)	1989	16800000
9. КамАЗ-5320 (контейнер сөөртүр)	1988	46000000

Бо машиналарның болгаш дериг-хереклерниң техниктиг хынаалдазын оларның турган черинге барып көрүп, хынап болур.

Аукционга киржир дугайында чагыларны 1997 чылдың январь 29-ка чедир дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл, Чүлдүм кудумчузу, 18, Чазак бажыңы, кабинет № 424, телефон 3-78-24.

ОРУК АЖЫК

Тыва Республиканың автомобиль оруктарының эргелели 1997 чылдың январь 20-ден эгелеп Бояровка — Тоора-Хем аразының кышкы оруу-биле (170 км.) вездеходтар чоруп болур дээрзин бүгүле сонуургалдыг организацияларга дыңнадып тур.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

«Тыва автотранс» өөредилге комбинадынын 1988 чылда Оолакай Адыяевич Түлүштүң адынга тывыскан № 676947 чолаачы шынзылгазы читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ламызы Тыванын күрүне университединиң мал аарыгларының талазы-биле билиглер башкызы

Маадыр-оол Дамбаевич ОНДАРНЫҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр оон өг-бүлезинге, дөргүлгөрелдерине болгаш чоок кижилерине ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

«Шын» солуннуң коллективи, ТР-ниң Журналистер эвилели хоочун журналист, шүлүкчү, «Шын» солунга болгаш радио, телевидениеге хөй чылдарда корреспондентилеп киллдис эргелекчилеп чораан

Сарыг-оол Дамба-Сүрүнович КУУЛАРНЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр ажы-төлүнге, бүгү төрелдерине болгаш чоок кижилерине ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

ЭКИ ҮЕ ЧЕДИП КЕЛИР, АВАШКЫЛАР

Бир-ле хүн кезиишкин соонда та каш шак болган чүве, миннин келдим. Көрүп кээримге чанымда [illegible] араам, кара-даа, кандыг-даа, черге ыды хөлеге деп, даанам тараазы [illegible] барын-чогун [illegible] чоруур [illegible] даанам [illegible] вета [illegible] суглар, турлар-ла [illegible] эмчилерим. Ал[illegible]ндр Влади[illegible] [illegible]имдан [illegible] эмчилерим, ынак, [illegible] аазы Александр [illegible] Ковалев [illegible] уулгаазы [illegible] чыырында чыр[illegible] [illegible] эмчилерим [illegible] — аас-кежиктиг [illegible]. Оларга черге [illegible]дым. Өөрээнимдөө [illegible] безин чырый берген ыяалы болган. Кижи [illegible], хенгиг-ле чүведен [illegible], өөрүүр. Ынчалзы, кижи дег уян, чымчак хенгиг, чүве чок дээриле өөп. «Ам ажырбас сен, бергезин эрттирип алдың...» — дээн чымчак, сагыш човаан көзүнүү дыңнадым. Ындыг болбастың аргазы чок. Кезиишкин деп чүвени ам бодап кээрге, чүрекче соок даш супкан ышкаш сагындырар чораан. Ол үеге чедир башка кандыг бодалдар аайдедир кирип үскүлежип, шуушпаан дээр. Ону чүгле кезиишкинни, аарыгны херек кырында эрткен кижи билир. Аарыг-човулаң эдилевээннер кайын билир деп. Бир журналист «аарыгны» кижи кажан-даа чалап албас, манавас», дээнин чөптүг деп санаар мен. Ол дээрге, үүле човулаң-дыр.

Үстүнде эгелээним ужуумче эглип көрейн. Карактарым көрүп, палатаның иштин өрүкуду көргүлеп чыдыр мен. Бир орун хос турган чүве ийин. Көрүп чыдарымга кижи немежи берген, кыс уруг болду. Согур шөйүндүзүн кестирер кижи бооп-тур. Баштаигы хүннерде чүве-даа ыыттавас кыс болган, өөреникчи кижи деп бодаан мен. Кижи чугаалажып, аът киштежип таныжары ышкаш, кежээки чем соонда бодум алыс-ла чугааккыр болгаш баштай айтырыг салыр ужурга таварыштым. Адын Долаана дээр болду. Хевир-сыны бичежек, борбак кара карактарлыг, бажының дүгү алызында аажок чоон, чолдайтыр кестирип алган, бопугур кызыл чаактарлыг кыс болду. Үшкү хүнде Долаананың үну үнүп эгеледи. Палатага чаа кестирген улуска чүгээрлери албан дузаалажыр, ужуру ындыг. Бир хүн кежээки чем соонда, Долаана мөөн чанымда сандайга саадапкаш, сонгаже көрүп алгаан үр-ле бодаңып, бодалдары талыгырда барган олур ийин. Кижиниң бажынга чүү кирбес дээрил? Ең ылангыяда ажы-төлдүг кижиге аан. Оон бажында билдинмес, тывызыксыг бодалдарын билгеп солаа, та чүү бодап олурган чүве. Эдээн болганда, көрүп келгеш, чугаазын төөгүн-ле эгеледи ке...

«Чуртум шыдыраачылар чурту — Өвүр. Ийи оолдуг мен. Оларны [illegible] харлы[illegible]ры улуу-ла дөрт [illegible]ыг» — дедим, кеиган [illegible]өн мен. Бодун көөрге чаптаачыг, бичизи аажок [illegible]лчүк. Кижиниң салым-хуудуу-ла ыынаан, але. Школа дооскаш, улуг оглун чырык черге бодараткан ава болду. Бойдустуң чаанын канчаар, оон эртер арга бар эвес. Чугаазының аразында каш айтырыгларны салып чыттым. Тынын сула салыпкан аът-биле дөмей, хөөреп-ле олур оң.

— Ада-иемниң чаңгыс уруу мен. Ажы-биле чугаалааргa чаг иштинде үүрек дег, чемниң дээжизин, хептиң каазын кедип өстүм. Авам дыка кызымак, оон чаражын чон кайгаар. Өрес-кашлагайын, ажылгырын, үнген-кирген чонун үнелээрин ам-даа сактып чоруур мен. Авамга бодаарга, ачам дыка томаанныг, чыткан хөй тургуспас кижи. Шупту чүвени авам углап-баштап, огнүн, амыдыралдың баштыңы чораан дизе, хөөредиг болбас боор. Кажан мен бичии «өпеялыг» болурумну чугаалаарымга, «ам канчаар уруум, бойдустуң чаяалгазын, сөөлүнде өөренип аар сен ыынаан» дээни ам-даа кулаамда өйлеп-өйлеп кирип келир. Шынап-ла, өөренип алыр-ла ыынаан деп бодумну ооскуктуруп турдум.

Кижи бергелерге таваржы бергеш, «эки турган үеде соулгамны чүге чедип албаан кижи боор мен» деп бодал база башка кирер чораан.

Авам, ачам кезээде мөөнбиле кады чоруурумга ышкаш бодап чораанын ол ыынаан. Хөөкүй авам көнгүс аныяанда улуг уйгузун удуп чыдып алган. Чоорту бажың иштиарангылап, шупту чүве менээ каранғы дүмбей-биле дөмей болу берген. Биеэги үеде ышкаш, далдап кедип, чооглап турганыңа ам кайда боор, кижи баксыраарга кончуг-ла-дыр, авамның чонаада чарылбас эштери безин бажыңның эжиин ажытпастаан.

— Чаңгыс классчы эжимбиле өгленип алгаш бүзүрелим хөмүреттим. Чурттаганы кады чурттаар эжим членгиниш, дуза болган болза, бергелерни эрте бөөриниң аргазы турган. Көңгүс сыр-дедир болду — деп чоон кара чаштыг кыс ындыг өөдөжок чүвеге таварышканын чугаалады. — Чүге-ле оода, кара чааскаан бооп чырык черге төрүттүнген кижи боор мен, соомдан сүрүп кээр чаңгыс акылыг болган болзумза деп бодап өөримге, куйга бажым ажыттаар-дыр. Оолдарымны бодап келгеш, хупурай бер, чүге-ле ынчаар хинчектиниң чоруур деп бодал кирип келир. Сеткилимни чаңгыс-ла оожургадыр чылдыкчылар — озүп олурар ийи чаш оглум, кеиг үеде салгакчыларым. Оларымны көрүп кааш орталаныр, башта багай бодалдарны оскээр ойлаткылаар-лаа мен. Чырык черге бурган башкы ийи салгалды мөөнээ, дыц кара чаңгыс кижиге хайырлаан болганда, оларны төң кырынга үндүрери мөөң хүлээлгем деп, бодап чоруур мен» — диди.

Амыдырал чаңгыс черге таптан турбас. Оолдарым ап алгаш, Кызылда келгеним бо. — Ачамның дуңмалары өмек-доңмек болуп, дузалажы бээринге бузүрелим улуг. Ye чеже-даа берге болза, хол даяң хүл былгаарга чүү-даа аасче кире бербес болган, үгбай, дөмей-ле бир арганы тывар аңаар мен. Чурттаар бажың кайызын тыытырыл? Амдыызында төрелдеримнің хос булуңнарынга кыстының бир аргазын коор ыйнаан мен диди.

Оон бир хомудап чугаалаан сөстерин уттуптар часкан-дыр-мен. Авам хөөкүйнүң кады-ла барын-чогун алчып-бержип чораан эжи мени билбес эвес, чугай чээп алырымга, оозун каш катаг неген турган, аппарган чоор. Суурда кижи болганга ажыл тыптыр эвес, ең ылангыя мен ышкаштарга аан. Ам канчаар, уруглар бичии пособиеэи келирге чедирип берген мен. «Ёзулуг эш, берге үеде костү бээр» деп чугаада утка-ла бар. Силерге бо-ла бүгүнү чүге чугаалап олурар кижи мен, бодум безин билбейн тур мен, дээш бажын сыйбады.

— Ажырбас, дуңмай, мөөң база сен ышкаш дуңмаларым хөй, сеткилди ажыдыптарга эгинден аар чүк ап каапкан ышкаш болур чүве — деп, оожургадып кагдым.

Шынап-ла, ол дүне Долаана артында хаарыктап-хаарыктап, сактырымга хөй-ле үелерде чүктен чораан аар бодалдардан чиигээни ол боор, дыка-ла тааланчыг удуп чыдыр оң. Дүне үйгум келбес болгаш, көрүп, хайгаарап чыттым ийин. Ол-ла бүгүнү дыннап келгеш, мындыг түпнелге келдим: «Ажырбас, аваашкылар, өскүзүнден олбес», деп чоннуң ханы уткалыг үлегер чугаазы бар. «Чону — чоорган хойү-хөйлең». Келир үениң бурунгаарлаашкыны бар, хып дээн, аныяк, чаптанчыг не, силерге маңаанынар эки хүнү бурган башкы чорудуптар. Моон соңгаар силерге эрткен үенер эглип келбес болзун!» — деп, алгавышаан, аас-кежикти күзеп артым.

Ирина БЮРБЮ.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ДАЙЫНЧЫ ЧОПАА ОЮН

Тыва эки турачыларның аразында дайынчы салымчолу, маадырлыг чоруу, ажыл-ижи чоңга ындыг-ла эки билдинмес кижилер бар. Оларның бирээзинге эки турачы Чопаа Адыяаевич Оюн хамааржыр. Чоокта чаа дайынчының уругары Лидия Васильевна Оюн, Ульяна Васильевна Чопалаева-биле ужурашкаш, оларның алдарлыг адазының дугайында чамдык чүүлдерни билип алдым. Ульяна Васильевнаның чугаалаан турары-биле алырга, оон адазы Чопаа Оюннуң дугайында чүүлдер солун, сеткүүлдерге үнмейн турган. Кым-даа, чүү-даа уттундурбас ужурлуг.

Чопаа Адыяаевич Оюннуң дайынчы болгаш күш-ажылчы намдары байлак болгаш өөредилгиг. Ол 1914 чылда Таңдының Ээрбекке төрүттүнген Чопаа Оюн үжен чылдарның тончузунде Омск хоорайның сан-хөө техникумун дооскан. 1940—1942 чылдарда Тыва Арат Республиканың аъттыг шерининге алган-хүлээлгезин эрттирген.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей бээрге, революстуг шеригниң дайынчызы Ч. А. Оюн ТАР-ның Чаазанга, ТАРН-ның Төп Комитединге опу фронтуже чорударын дилээн өргүүделин бижээн. Нам, Чазак чагаа ээзиниң дилээн хандырган.

1943 чылдың сентябрь 1-де Чопаа Оюнну өөнүң ишти Нина-Ожааановна Оюн, уруу Лидия Оюн, дунмалары Зоя Хүрен-оол, Павел Өгей-оол, Серен-оол Оюн фронтуже үдеп каан. Чопаа Оюн дайынче кудээзи Хүрен-оол Дагбаевич Оюн, чуржузу Седен-оол Ожаан-олович Оюнбиле кады аъттаныпкан. Чопаа Адыяаевич лейтенант Доржу Монгуштуң командылааны дөртку взводка дайылдажып чораан. Ровно, Дубно хоорайларны, Деражно, Сурмичи, Погорельцы суурларны хосташкан. Эрес-маадырлыг Чопаа Оюн Алачурт дайынының өрдени-биле, ТАР-ның «Дайынчы шыларал дээш» медалы-биле шаннаткан. 1944 чылдың август айда Чопаа Адыяаевич дайынчы эш-өөрү-биле фронтудан менди-чаагай ээп, чаныр келген.

Чопаа Адыяаевич Оюн дайын соолунде Тыва областың күрүне банкызынга инспектор бооп ажылдап турган. 1947 чылда Тыва автономнуг областың күүсекчи комитеди Чопаа Адыяаевич Оюнну Таңды районнуң Бай-Хаакта күрүне банкызының эргелекчизинге томуйлаан. Ол бо эрге-дужаалга үр чылдарда ажылдаваш, Таңды районнуң сан-хөөзүн, экономиказын быжыглаарынга бодунуң улуг үлүг-хуузун киргген, күжүн, билиин өргээн. Дараазында ол Чаа-Хөл районнуң хереглекчилер ниитилелиниң даргазы, товароведи болуп ажылдаан. Кадыы баксыраанындан Чопаа Адыяаевич төрээн Таңдызынче ээп келген. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже, Тываның күрүнеиң көдээ ажыл-агый Дуржулга станциязының дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйынга хөй чылдарда малчыннаваш, ажыл-агыйга мун-мун хойну өстүрүп берген. Фронтучу Ч. А. Оюн 1973 чылда мөчээн.

Тайбың үеде Чопаа Адыяаевич Оюнну «ССРЭ-ниң чепсектиг Күштериниң 50 чыл ою», «Ада-чурт дайынының Улуг Тиилелгениң 20 чыл ою» деп медальдар-биле, хөй хүндүлел бижиктер-биле шаннаан.

Чопаа Адыяаевич, Нина Ожааановна Оюннар ийи кыстары, бир оолду кижизидип өстүрген. Улуг уруу, күш-ажылдың хоочуну Лидия Васильевна Оюн ам хүндүлүг дыштанылгада, Бай-Хаак суурда чурттап орар. Бичии кызы Ульяна Васильевна Чопалаева Таңды кожуунуң төп эмнелгезинде эмчи бооп ажылдап турар. Оглу Владимир Васильевич Чопалаев Красноярскиниң демир-орук черинде механиктеп ажылдап чоруур.

Маадыр-Хелин ОЮН.

ЭМЧИЛЕРИМ БУЯННЫГ-ЛА-ДЫР

Кижиден угаанныг амытан делегей кырында чок дижир болгай. Ынчалза-даа оон кылып чоруур частыыглары баш дүгүнден хөй ышкаштыр. Бодунуң кылаштап чоруурундан эгелээш, өске кижилер-биле амыр-менди солчурунга чедир ооренир болза, эки деп бодаар мен. Өлүгжеге өөренир деп үлегер домак бар болгай.

Ам үжен үш харлыг мен. Өг-бүлелиг, уруг-дарыглыг-даа апардым. «Чааты» кооперативтиң кежигүнү мен.

Соок дыңзын кээрге, чоокта чаа дыка улуг частыыгны кылдым. Бичии чөдүргүлеп каан чоруп турган кижи мен. Грипп дээпкен хире чүве. Тоовадым-даа. Ажылдап чоруп тур мен. Даргаларым Калбак-Чыраадан сиген соорту эккел дээрге, аъттанып-кан мен. Соок дөрген градус чедип турду.

«ДТ-75» дээр алчирбелиг тракторумнуң мөгези кедергей. Бүдүн сараат сигенни аарыынмас-даа. Чүгле багай чүвези соңга, хаалгалары чок, чоруу база ылгын эвес.

Бо чылын кылын хар хенертен дүштү. Чыланныгда малчын кодан бергедей бергенин билгеш, далашканымдаа кончуг. Бажыңымдан изиг шай пактапкаш, тужуркам кедипкеш, хап чорупкан мен. Барык хүнзедир ажылдаваш, орайтадыр чаныр келдим.

Дүне эдим изип, чүрээм дүргеден эгеледи. Өөде эмтан бар эвес. «Думаа» эрте бээр ыйнаан деп бодап, хаван өөдүн ижип, каш-даа хондум. Кадайым Шагаан-Арыг-же бат, эмчилерге бар дээрге чорупкан мен.

Баштай кирген эмчим СеленаОван-ооловна Монгуш эвилеп хүлээп алгаш, хорээмни дыңнаалаан дораан, ат болган кижи-дир сен дээш, эдертип алгаш чыдар эмнелгеге эккелди. «Приемный покой» деп бижиктиг өрээлге кээривиске чыдар орун чок деп, сестралар хүлээл албас мындыг. Эмчим боду чорутып, кадыг-берге чалгыынга алыспас кылдыр ыжыгланып ап чор деп мөгелерге мээң чагыым ол.

Бодап-даа көрүнер. Бөгүн аныяк мөге он чыл болгаш назыны улгаткаш, хүрештен үнер. Оон соонда ол кижи амыдырап, чурттаар-ла болгай. Моон соңгаар мөге кижиниң социал-камгалалының дугайында хоойлу-дүрүмнү ажылдап кылыр үе келген.

Сөөлгү чылдарда Тыва Республиканың Чазаа, Президент Шериг-оол Дизижикович Ооржак спортче, ең ылангыя тыва хүрешче онза кичээнгейни салып турар. Оон чижээнге 1991 чылдың декабрь 16-да Чазактың хүлээп алганы «Тыва хүрешти моон соңгаар сайзырадыр дугайында» доктаалын, акша-төгерик нарын-берге шагда мөгелериниң шаннал-макталын бедидип, Наадымга шүүлген мөгеге Президент боду шаннаалды тыпсып турарын хамааарыштырып болур. Республиканың Спорткомитеди, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Сүт-Хөл болгаш Улуг-Хем кожууннарның чагырга черлери тыва хүрешке боттуг дузаны чедирип турарын айтыры артык эвес.

Тыва чоннуң салгалдан-салгалче дамчып келген, өртээ турбас алдын эртинези, чоргааралывыс тыва хүреш улам сайзырап, Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш, Суктер Шимет, Чимит Куулар, Алдын-оол Куулар, Вячеслав Монгуш дээн ышкаш алдар-атты мөгелер улам хөй-ле болзун.

Шулуу КУУЛАР.
Республиканың тыва хүреш федерациязының даргазы.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң энерелдиг эмчи дунмавыс, чамдыктарывыстың эргим акызы, уругларының ынак адазы, өөнүң ээзиниң эргим эжи Даржаа Эрес-оол Салчакович аар аарааш мөчээниниң соонда, ону сөөлгү орукче үдешкен Ак-Довуракты эм